

כיצד תפסו אז והיום את משמעותה של המילה גבורה בהקשרה ל- "יום הזיכרון לשואה ולגבורה" ומה הביא לשינוי זה?

עבודת גמר בין תחומית בהיסטוריה
נושא: גבורה בשואה

מגישה: דריה פרוסקי

דואר אלקטרוני: dariapru1212@gmail.com

שם המנחה: רות מצרי בן עמי

דואר אלקטרוני: ruth.mazri@gmail.com

תאריך: 30/12/2018

תוכן העניינים

2	הקדמה.....
3	מבוא.....
6	יום הזיכרון לשואה ולגבורה.....
11	תפיסת הגבורה עד לקום המדינה ולאחריה.....
15	נקודות המפנה של עיצוב תפיסת הגבורה בהקשרה לשואה.....
15	משפט אייכמן.....
18	מלחמת ששת הימים ויום הכיפורים.....
20	תפיסת השואה בתרבות ובהנצחה.....
26	סיכום.....
28	ביבליוגרפיה.....

הקדמה

נושא עבודת הגמר שלי הוא קשור בשואה. נושא השואה נחקר רבות בעבר וגם כיום בניסיון להבין איך, למה, כמה ועוד שאלות רבות. כמו שיהיה אפשר להניח ולהסיק כל עניין בנושא השואה נחקר בעבר. כל נושא הקשור בשואה שיכול לעלות לדעתנו כנראה כבר נחקר בעבר. אם ננסה לחפש דבר בעניין השואה רוב הסיכויים שכבר נמצא מאמרים מסכמים רבים, ספרים ומחקרים. נושא תפיסת הגבורה לא נחקר כמו שנחקרו שאר הנושאים הקשורים בשואה, לכן בחרתי בנושא זה. אמנם יש המון ספרים ומאמרים באינטרנט על תפיסת הגבורה, אך אין ממש מחקר המסכם את התפתחות ושינוי התפיסה, הסיבות לשינוי זה וסיבות לשינוי.

כאשר רק עבדתי על הצעת המחקר, גיליתי שרבים מהאנשים לא חשבו ולא ידעו שבעבר תפסו את ניצולי השואה באור שונה משל היום. הרוב הופתעו כאשר סיפרתי להם שבעבר ניצולי השואה, מלבד לוחמי הגטאות, המורדים והפרטיזנים, נתפסו כחולי נפש, חלשים בנפשם ובגופם ונחותים. ההפתעה והאי ידיעה של האנשים שאיתם דיברתי על העבודה היא זאת שגרמה לי להתעניין בנושא יותר. רצתי לדעת איך אותה תפיסה השתנתה, למה היא הייתה כזו מלכתחילה ומה היא כיום. כיום אין אדם שיעלה בדעתו להחשיב את ניצולי השואה או הקורבנות כחולי נפש, משוגעים, אנשים שבורים או כצאן ההולך לטבח.

מטרת העבודה היא לבחון מהן הפרשנויות השונות של המילה "גבורה" בהקשרה ליום השואה ואיך משמעותה השתנתה לאורך השנים. ברצוני היה לבחון את הסיבות להיבטים השונים והתפיסות השונות של המילה גבורה בהקשרה לשואה ולהשתנותם לאורך השנים. ברצוני היה לבחון בנוסף את הביקורות השונות שהועלו אז והיום בהקשר זה. במהלך העבודה היה ברצוני לפענח ולהגדיר לעצמי מי הוא גיבור ומי הוא אותו "הולך כצאן לטבח" שאנו שומעים כה רבות בהתקרב יום הזיכרון לשואה ולגבורה. בחרתי לבחון נושא זה, מכיוון שכיום המון אנשים, ובעיקר בני נוער, אינם מבינים את משמעותה של המילה גבורה בהקשרה ליום הזיכרון. הם נוטים להחמיץ את המשמעות מאחורי קביעת יום הזיכרון לשואה ומאחורי מושג הגבורה, ואף ליחס לה פרשנויות מצומצמות. אנשים רבים אינם עוצרים לחשוב לעומק וממהרים בדרכם להספיק את שאר משימותיהם. לפי דעתי תרומתה של העבודה תהיה בכך שהיא תיתן להרבה אנשים חומר למחשבה ועיון. העבודה יכולה לשמש כלי בידיהם של צוותי חינוך בבתי ספר או בתנועות נוער, שיסייע להם בהעברת פעילויות בנושא השואה, בדגש על משמעות הגבורה וההתנגדות של יהודים בשואה.

אני רוצה להודות לרות מצרי בן עמי, המנחה שליוותה אותי בעבודה על סבלנותה, ההקשבה והמידע שהעניקה לי בתחומי העבודה ומעבר להם. תודה לאיריס דורסון רכזת עבודת הגמר בבית ספרי גם לה על הסבלנות ונתינת המוטיבציה להמשיך את העבודה, ועל כל הצעותיה להירשם לתחרויות שונות עם עבודתי. תודה למחנכת שלי יסכה שלו-חלפון על ההבנה, העזרה ונתינת הזמן השקט ואישור העידודים הרבים לצורך סיום העבודה. תודה לבית הספר ולפנימייה על האפשרות לעשות עבודת גמר זו ועל ההשכלה הקודמת שעזרה לי בהכנת העבודה ובניתוח המידע השונה.

מבוא

העבודה תעסוק בעיקר בתחום ההיסטוריה בנושא זיכרון השואה בחברה הישראלית, כאשר הרעיון המרכזי שהיא חוקרת הוא השאלה כיצד תפסו אז והיום את משמעותה של המילה גבורה בהקשרה ל- "יום הזיכרון לשואה ולגבורה" ומה הביא לשינוי זה. מטרת העבודה לבחון את התפתחות התפיסה של המילה "גבורה" בהקשרה ליום השואה בארץ בעקבות אירועי מפתח שונים. בנוסף העבודה חוקרת את אופן השינוי בתפיסת משמעותה של המילה השתנתה לאורך השנים. עיקר העבודה מתבססת על עיון וחקירה; בספרות (ספרים ומאמרים) העוסקת בשואה, בגבורה, בחברה הישראלית ובתפיסתה את המושג גבורה בשואה; אתרי אינטרנט של מכוני מחקר העוסקים בשואה; ביקור באתרי הנצחה וזיכרון של השואה; וניתוח של אנדרטאות מרכזיות העוסקות ומנציחות את הגבורה בתקופת השואה.

מידי שנה מונצח יום הזיכרון לשואה ולגבורה לזכר הטבח שנגרם למיליוני אנשים, בגרמניה הנאצית ובשטחי אירופה שנכבשו ע"י גרמניה הנאצית בין השנים 1941-1945 (לפי הגדרה רחבה יותר, 1933-1945), ביניהם נרצחו כשישה מיליון יהודים ובנוסף אליהם מיליוני אנשים בהם צוענים, הומוסקסואלים, שחורים, פגועי נפש ומוגבלים, אזרחי המדינות הכבושות ושבוויי מלחמה. אך לקח זמן עד שנקבע יום זה. חברי תנועות נוער בישראל, שמנו בניהם או הכירו מורדי הגיטאות, ראו במרד גטו ורשה אירוע שמייצג סמלית את השואה. משום כך, ב- 1951 החליטו להנציח את גיבוריו באנדרטאות וציינו בעצרות-עם את תאריך תחילת המרד: ה-19 באפריל או י"ד בניסן. לעומת זאת רבים אחרים, הכוללים ביניהם את הציבור הדתי שלא מהמחנה הסוציאליסטי, בחרו לציין את יום השואה בתענית ציבור ובאמירת 'קדיש' ב-י' בטבת. העדרם של חברי כנסת מטקס יום הזיכרון הביאה את המשורר אורי-צבי גרינברג למחות על כך. גרינברג, אז ח"כ מטעם 'חירות', דרש לכנס את ועדת הכנסת בנושא. בסיום הוועדה הוחלט לא לדון באותה עת בעניין יום השואה. בעקבות המאבק הוצעו הצעות שונות: מרדכי נורוק (החזית הדתית המאוחדת) הציע להצמיד את יום הזיכרון ל-י' בטבת, אסתר רזיאל-נאור (חירות) והרצל ברגר (מפא"י) הציעו לקובעו ב"יום חללי מלחמת השחרור".

רק עשור לאחר פרוץ מרד גטו ורשה (1953) יום מרדכי שנהבי, חבר קיבוץ משמר-העמק ומי שהגה כבר בשנת 1942 את הקמת מפעל הנצחה לגולה המושמדת, להקים רשות לזיכרון השואה והגבורה- **יז ושם**. הגישה בעת ההיא לגבי זיכרון השואה ובכלל הייתה **להדגיש את אתוס "היהודי הלוחם"**. ב-1959, לאחר סערה ציבורית, התחדש הויכוח סביב זיכרון השואה. חלו ויכוחים רבים על השם המדויק של יום הזיכרון. בשנת 1956, פרופ' בן-ציון דינור, אז שר החינוך, קרא ליום השואה: **"יום השואה ומרד הגטאות"**. מבחינת פרופ' בן-ציון דינור, הלחימה בגיטאות שווה בחשיבותה ובמעמדה לכל שאר מאורעות השואה. ב-8 לאפריל 1959 אישרה הכנסת את "חוק יום הזיכרון לשואה ולגבורה"¹.

יחסיהם של אנשים רבים לגילויי הגבורה של היהודים ולמשמעות המילה בתקופת מלחמת העולם השנייה בכלל ובמרד גטו ורשה בפרט עברו תמורות רבות בתקופת המלחמה והרבה אחריה. בעצרת לרגל תל-חי ב-1944 הזכיר בן גוריון את גבורת לוחמי גטו ורשה. הוא הוסיף שהגולה ממשיכה אותנו. בה בעת היה ברור שלמורדי הגטאות היה קשה שבעתיים למרוד, והם עשו זאת מבלי תמיכה מה'ישוב' בישראל. אמנם

¹ אוסטרופ, ר. 2017. **גבורת ההולכים כצאן לטבח**. [גרסה אלקטרונית]. ערוץ שבע, נדלה מ: <https://www.inn.co.il/News/News.aspx/344558>

המסקנה הזאת הייתה שגוייה, היא הייתה נוחה בקבלה ויצרה הערצה אילאית כלפי המורדים. מצב זה יצר אנטאגוניזם כלפי שאר הניצולים או הניספים אשר 'הלכו כצאן לטבח'. הרעיון הזה מופנם בקרב העם בארץ עד תום המלחמה. חוק "יום הזיכרון לשואה ולגבורה – יד ושם" מ-1953, ניסה ליצור איזון בין תחומי החיים היהודיים בזמן השואה. בצימוד: **שואה וגבורה** - ניסו להעמיד את **השואה** - הכוונה לאובדן ההמונים, בקו אחד ושווה עם **הגבורה** - אלו שנלחמו פיזית. ב-1959 לאחר שינוי חוק "יום הזיכרון השואה ולמרד הגיטאות", כל אחד היה יכול מעתה לפרש לעצמו את מושג הגבורה. עם זאת, עדיין לא היה בכך די בשביל לשנות את התפיסה הרווחת בחברה.²

משפט אייכמן, מלחמת יום ששת הימים ויום הכיפורים הן לדעת רבים, נקודות המפנה של תפיסת הגבורה והשואה. אחרי המשפט אייכמן עניין הגבורה והעמידה התפתח וצבר תאוצה. התחילו להבין שלא הלכו כצאן לטבח, ואז החל שיח מחודש על הגדרת ה"עמידה" מול הנאצים. שנים רבות נדרשו לחברה הישראלית כדי להפנים את השינויים והתפישות החדשות שהחלו לתפוס מקום. בעקבות מלחמות ישראל, מחלחלת ההבנה אף יותר שמעשי הגבורה היו רבים; גם אלה שהלכו אל מותם התנגדו בדרכם, עשו מעשה שהביע התנגדות או עמידה, והגנו על אחרים תוך כדי. במשך שלושה שבועות לפני מלחמת ששת הימים אפפה תחושת ניתוק ובידוד, שיצרה הבנה לילידי הארץ את מהותה של תחושת סכנת ההשמדה. שנים ספורות אחר כך, במלחמת יום הכיפורים שבה חווית הפחד מפני השמדה להלום בחברה הישראלית והפעם ביתר שאת. האווירה שנוצרה בעקבות מהלך המלחמה, יצרה הכרה והעמקה של תהליך ההבנה והזדהות עם יהדות אירופה בשואה. בשנים האחרונות, החברה הישראלית לא מקבלת את המושג הליכה כצאן לטבח, וממש "אסור" או לפחות לא מקובל לדבר על הליכה כצאן לטבח, להיפך, מבינים שכולם היו גיבורים, וכל אחד בדרכו עשה את אותו מעשה גבורה, גם אם היה זה שמירה על צלם אנוש בדרכים שונות. לדוגמא, בקהילות יהודיות רבות בשטחי הכיבוש הנאצי בתקופת השואה נוסדו בפקודת הגרמנים מוסדות שלטון יהודי שהיו ממונים על תיווך בין השלטון הנאצי לבין הקהילה היהודית. היודנראטים היו מוסדות של שיתוף פעולה עם השלטונות, ופעולותיהן היו בחלקן לתועלת הישרדות היהודים וחלקן לתועלת הנאצים. הרוב המכריע של אנשי היודנראט קיבלו על עצמם את התפקיד מתחושת אחריות הציבור, אך עד מהרה הבינו את סכנת התפקיד שקיבלו על עצמם. מתוך הנחיות ומכתבים נאציים שנמצאו עולה כי התפקיד שהוטל על היודנראט הוא לבצע את העבודה השחורה של אנשי ה"ס"ס* או ה"ס"ס** הממונים על הגטו. אט אט הכניעו הנאצים הממונים את אנשי היודנראט, ובהגיעו של הזמן החלו להטיל עליהם את עבודת המיון והשילוח של האנשים בגטאות למחנות-המוות. אדם צ'רניאקוב, יושב-ראש היודנראט של וארשה התאבד לאחר שנודע לו יעד שילוחם של יהודי וארשה.³ גם זאת סוג של גבורה. קבלת אחריות התפקיד בתקווה לעזור ולהקל את עול הגזרות על היהודים, ואף ההתאבדות כסימן שאולם הגרמנים חשבו שהם יכולים לקחת את חופש הקורבנות ולהכריחם להחליט את מי לשלוח למוות, הם לא יכולים לעצור התאבדות. הבחירה בהתאבדות, עד כמה שאנשים רבים לא יסכימו עם דעה זאת, גם היא באיזשהו מקום סוג של התנגדות ועמידה.

² חדאיו, ר. (1995). **קוים להתפתחות ולדמותו של יום הזיכרון 1942-1961**. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך למדעי הרוח, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב-יפו.
*כינוי שבו מוכר ארגון ההגנה והמודיעין של המפלגה הנאצית, "חיל ההגנה", על פי ראשי התיבות בגרמנית.
**ראשי התיבות של סוכנות המודיעין של המפלגה הנאצית "שירות הביטחון".
³ רבינסון, י. (n.d.). **השואה**. בתוך: גוטמן, י. ורוטקירכן, ל. (עורכים), **שואת יהודי אירופה/רקע – קורות – משמעות (177-206)**. ירושלים: גולדברג.

אפשר לראות את השתנות התפיסה של משמעות המילה גבורה בספרים של היסטוריונים וסופרים רבים. יהודה באואר ייחס בספרו: "השואה- היבטים היסטוריים" (1982) את המושג גבורה לאותם יהודים פריטיזנים, שנלחמו בנשק בגרמנים, שמרדו בגטאות ובקיצור אלה שהביעו גבורה פיזית. 20 שנה לאחר מכן הוציא ספר נוסף: "הרהורים על השואה" (2008) בו שינה את דעתו וכתב שהמושג אינו מתייחס רק למלחמה מזויינת אלא גם למלחמה נגד איבוד צלם אנוש.⁴

בנוסף, אפשר לראות את השתנות התפיסה גם בצה"ל, כפי שמשקף בחומרי ההסברה של חיל החינוך. בשנות השבעים והשמונים חלו שינויים ביחסה של החברה הישראלית לניצולים, שינויים אלה הקרינו גם על צה"ל. השינוי בא לידי ביטוי בחומרי ההסברה שפורסמו מאז סוף שנות השבעים, שבהם הוצגה הגבורה על כל היבטיה ומורכבותה, גם בשמירה על צלם אנוש וגם בהתמודדות הקיומית היום-יומית והוצגה כגורם שאפשר את המשך הקיום לאחר השואה. אך עדיין הובלטה החשיבות של המרידה המזויינת.⁵

לפי הגדרתו בחוברת משרד החינוך "70 שנה למרד גטו ורשה"- בפרק הראשון: "היבטים של גבורה" גבורה הוא מעשה של בחירה ערכית. מעשה שבו האדם מתגבר על צרכים, על יצרים או על אינטרסים מידיים ומבצע פעולה לטובת הזולת או הכלל. האם הפירוש הזה למילה גבורה עמד לנגד עיניהם של מי שביקשו להוסיף את המילה גבורה לשמו של היום הזה או שלנגד עיניהם עמדה גבורה מסוג אחר, של חברי המחותרות נושאי הנשק, של לוחמי הפריטיזנים ודומיהם?⁶

העיתונאי וההיסטוריון איתמר לויין כתב בלקסיקון המקיף שחיבר על השואה (2005), בערך "התנגדות היהודים לנאצים": "בשנים שמייך לאחר השואה נתפשה רק התנגדות מזויינת כהתנגדות לנאצים. אך כיום רווחת יותר הדעה, שכל צורה של אי-ציות להוראות הנאצים ולכוונותיהם – היא התנגדות. לכן, גם קיום חיי תרבות, חינוך ודת תחת הכיבוש נחשבים להתנגדות. כך גם הברחת מזון, זיוף תעודות, סעד ועזרה הדדית, בריחה מגטאות וממחנות, וכמובן פעולות להצלת יהודים. סוג זה של התנגדות מכונה 'עמידה'.⁷

"יום הזיכרון לשואה ולגבורה"- היום המוקדש בישראל לזכר השואה ולגיבוריה. הצירוף הזה נועד להדגיש את העובדה, שבשנים שבהן היה טבח המוני של שישה מיליון יהודים, היתה גם גבורה יהודית. רבים הוגדרו כגיבורים בגלל האופן שבו התמודדו עם הידיעה שמותם ודאי. סמוך לחקיקתו של חוק יום הזיכרון לשואה ולגבורה, ייחסו את הגבורה בעיקר לאלו שהתנגדו עם נשק ביד, ופחות לאלה שהתנגדו, פחות לאותם רבים מספור שגילו עמידה איתנה מול הנאצים.

ביקורות רבות טוענות שהמילה גבורה לא מתאימה במשמעותה לשמו של המאורע: "יום הזיכרון לשואה ולגבורה". חלק מביקורות אלו ניסו להציג את קורבנות השואה כאנשים שהלכו "כצאן לטבח" משמע שאינם באמת גיבורים. לכן שאלת המחקר אותה ארצה לחקור הינה: משמעות המילה "גבורה" בהקשרה ליום הזיכרון לשואה ולגבורה. סוגיה זו מעניינת למחקר וטומנת בחובה אספקטים מעניינים בנושא התרבות וההיסטוריה בארץ ישראל.

---

⁴ באואר, י. (2008). *הרהורים של שואה*. ירושלים: ארט פלוס. עמ' 1-2.

⁵ חלמיש, א. (2013). *יחסה של הנהגת 'השומר הצעיר' לגבורת חברי התנועה בשואה, בשנים 1939-1959 | בין חינוך לפוליטיקה*. בתוך: בן-דרור, ג. (עורכת), *לחקר השואה והאנטישמיות | 70 שנה למרד גטו ורשה (234-255)*. תל אביב: סדר צלם.

⁶ (2013). 20 שנה למרד גטו ורשה – חוברת הדרכה | שער ראשון היבטים של גבורה [גרסה אלקטרונית]. אתר משרד החינוך, נדלה מ: http://meyda.education.gov.il/files/noar/apects_of_heroism.pdf

⁷ בן ישי, ע. (2012). *גבורה יהודית שורשית בשואה*. [גרסה אלקטרונית]. ערכים, נדלה מ: <https://www.mla.ac.il/pages/show/407>

יום הזיכרון לשואה ולגבורה

הניצנים להתרחשויות שיכוננו אחרי המלחמה "שואה" מופיעים בגרמניה ה-30 בנובמבר 1933 עם עליית המפלגה הנאצית לשלטון בהנהגת אדולף היטלר, וסיומה ב-8 במאי 1945, עם תבוסתה של גרמניה במלחמת העולם השנייה. בתקופה ההיא מטרת הנאצים הייתה ל"טהר" את גרמניה מכל מי שנחשב לפי הנאציזם ותורת הגזע כלא מהגזע הטהור, הגזע הארי. היהודים הוגדרו לפי תורת הגזע הנאצית כשורש הרוע בעולם. כדי לסלק את היהודים מן החברה הגרמנית הותקנו תקנות שונות, ביניהן תקנות האוסרות לגרמני ויהודי להיכנס לברית נישואין, או לדוגמא "חוק האזרחות" שקבע שיהודי אינו יכול להיות אזרח ה"רייך".⁸

במהלך מלחמת העולם השנייה והשואה עצמה היו תעניות ואזכרות כתגובה לצרה שהעם היהודי בגרמניה ובשטחיה הכבושים נקלע לה. ימי צום ותעניות אלו מהוות בסיס להתפתחותו המאוחרת יותר של יום הזיכרון לשואה. בשנת 1938 לאחר שנודעו לישוב היהודי בארץ אותם אירועים; ההחלטות של רדיפה, השפלה והדרת היהודים מהמרחב הציבורי, נערכו גם בארץ הכרזות צום. באותה שנה הוכרזו שתי תעניות ושני ימי צום, בנוסף חוברו ארבע תפילות חדשות. חיבורן של תפילות אלו מעיד על ידיעת הישוב היהודי על מאורעות שקדמו לשואה. עם הידיעה ב-1942 על השימוש בגז ובתאי-גז ניחחים וניידים, וכמו כן על רציחה לתוך בורות באזורים סובייטים, הרבנות הראשית הארצישראלית יזמה עם אגודת הרבנים בארה"ב וקנדה תענית ציבור עולמית. מאז עד תבוסת גרמניה הנאצית בסוף המלחמה ושחרור ניצולי המחנות והגטאות האחרונים, הוכרזו בישוב היהודי בארץ ימי צום ותענית רבים כמו כן גם "ימי אזעקה, מחאה וקריאה".⁹ באותה שנה, בתאריכים ה-24 ו-25 לחודש נובמבר יצאו ידיעות שונות בעיתוני 'דבר' ו'הארץ' אשר מסרו שנערכה ישיבה של הנהלת הוועד הלאומי שערכה דיון על האמצעים שצוינו לנקוט בהם כנגד "מסע ההשמדה של היטלר נגד היהדות"¹⁰, נמסר שהוועד יחליט על יום זעקה ומחאה. למחרת פורסם בעיתון 'הארץ' ידיעה נוספת, בידיעה נמסר שאמנם טרם גובשו התכנים שיוקצו ליום הזעקה והמחאה אך הוועד פועל עם כל הגופים, בניהם הרבנות הראשית, לקביעת יום זה ובינתיים רק הוצע תאריך ליום הזעקה. יום רביעי כ"ג בכסלו (2 בדצמבר אותה שנה) הוצע כיום יהדות הגולה. בעוד הישוב מתכוון ליום המתוכנן נמסר בידיעה נוספת ב-27 לחודש הוכרזו 3 ימים כימי תגובה - ימי זעקה, מחאה וקריאה, עוד נמסר כי החלטה זו נפלה בהסכמת הרבנות. בהסתכלות ראשונית בתאריכים שנבחרו לימים אלה לא נראה כי יש להם משמעות סמלית מיוחדת אלא שהם נבחרו מטעמי נוחות, אך יומו האחרון של ימי התגובה משיק לערב חג החנוכה. מתפיסת עולם שמקורה במסורת היהודית הדתית, נהוג להצמיד אסונות עכשוויים לאירועים היסטוריים, על סף חג החנוכה עמד העם בפני אסון וכך גם עומד העם בפני אסון השואה ומחכה לנס וגאולה. אין ספק שקביעת מועד ימי התגובה הושפע רבות ע"י הרבנים, ומעניין כי לא התעוררה כל התנגדות לכך שימי התגובה משיקים לחג החנוכה – בשונה מתגובתם בהמשך לעניין תאריך קביעת יום הזיכרון לשואה. לאחר סיום שלושת ימי התגובה נערכו ימי אבל ותערוכות רבות מטעם הוועד הלאומי, אך רובם נקבעו בהשפעת הרבנות. לאחר הדיון הראשון של שלושת ימי התגובה, הועלתה תביעה ליצור ארגון

⁸ רבינסון, י. (n.d.). **השואה**. בתוך: גוטמן, י. ורוטקירן, ל. (עורכים), **שואת יהודי אירופה/רקע – קורות – משמעות** (1977-2006). ירושלים: גולדברג.

⁹ חדאיו, ר. (1995). **קיום להתפתחותו ולדמותו של יום הזיכרון 1942-1961**. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך למדעי הרוח, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב-יפו.

¹⁰ עיתון 'דבר' – עיתון פועלי ארץ-ישראל, גליון 5287, "הוועד הלאומי לענייני השעה", (24 נובמבר), עיתון 'דבר', עמ' 1.

אשר יסייע בהצלת היהודים באירופה, ממחצית ינואר 1943 קם "ועד ההצלה" ונראה שמכאן ואילך הסתפק הישוב בוועד ההצלה כתשובה ההולמת במסגרת האפשרויות שהיו למתרחש באירופה. הציבור החילוני ברובו לא ראה רווח והצלה כלשהם לכן לא נזקק לימי צום ותענית נוספים.

בקבלת הידיעה על מרד גטו ורשה הופיעו ידיעות בעיתונים מטעם העם אשר דרשו "יום זעקה", הועד הלאומי קרא לקבוע יום לזעקת הגולה הדוויה'. זו הייתה הפעם הראשונה שיוזמה כזו הייתה בלעדית מטעם הועד הלאומי, יום זה אכן התקיים ונערך בשבת בבוקר – כנגד כל המסורות היהודיות.¹¹

16 ביולי 1945 התפרסמה ידיעה בעיתון "דבר" שהעידה על תחילת התארגנות 'שארית הפליטה' למטרת הנצחת קורבנות השואה "הועד המרכזי של יהודי פולין הכריז את היום, ה-22 ביולי כיום אבל כללי בפולין".¹² בחודשים הראשונים שלאחר השחרור נערכו בארץ טקסי אזכרה, בעיקר עצרות זיכרון, בקרב 'שארית הפליטה' שנשא אופי טראומטי, מפני שזיכרון המוות לא הירפה מהם, הזיכרון הקולקטיבי של 'שארית הפליטה' גם כן נשא אופי טראומטי. השאיפה המרכזית בקרב העם היהודי בארץ ובכלל הייתה להציב את זיכרון העבר כמצבה וכאזהרה לעתיד.

היו עצרות פרטיות לכל קהילה אך עד מהרה הבינו כי לא ניתן להמשיך במסורת ההנצחה הזאת, יש צורך ביום זיכרון אחד כללי. ב-5 במאי 1946 התכנס הועד המרכזי של היהודים המשוחררים בבואריה לדון בנושא של קביעת יום הזיכרון. עיקר הוויכוח נסב על נושא המועד והתוכן. נושא המועד נפתר ביתר קלות, והוחלט לקבוע את יום השנה הראשון לשחרור, יום כניעת גרמניה הנאצית, י"ד באייר (ב-1945 חל ב-8 במאי) כיום הזיכרון והניצחון. ביחס לתוכן של יום הזיכרון התנהל דיון סוער: האם יעמדו במרכזו הסבל והייסורים או שמא הגבורה. מרבית המשתתפים הסכימו על דבר אחד; נושא העצב והמרירות חייב לעמוד לצד סמל יום הזיכרון כתחיה הלאומית של העם והעובדה כי 'עם ישראל חי'. הגישה הציונית ניסתה למצוא איזון בין הזדהות עם אלה שמרדו ונלחמו, לזיכרון האישי של כל ניצול ואובדנו, והאסון הכללי שפקד את העם היהודי. לדעתם הצמדות מוחלטת אך ורק למעשי המורדים והלוחמים אמנם תהוו תדמית מפוארת של גבורת יהודי אירופה בזמן המלחמה, אך באותו הזמן תיצור מציאות שקרית, או כזו שתתעלם מעובדות רבות אחרות שבחלקן אין כל מקום להתפאר ולהתהדר, אך אין גם מה להתבייש או להצניע. היה חשוב להדגיש את העובדה ש'שארית הפליטה' איננה עלובת נפש או פחות חשובה בהשוואה למורדים, שכן שארית הפליטה האדירו את פועלם של המורדים והלוחמים בכך שהוקיעו את אלה שהוגדרו כמשתפי פעולה עם הנאצים מקהילתם. הגישה נמנעה מעידוד ויצירה של סטריאוטיפים ותחושה של 'הליכה כצאן לטבח'. לצד כל זה היה קיים הרצון להדגיש את שמחת השחרור והניצחון על גרמניה הנאצית. מרד גטו ורשה הפך לסמל המרכזי להתנגדות שארית הפליטה אך למרות הפיכתו עם הזמן למושא המרכזי ביום הזיכרון הכללי הוא לא בא במקום המושא המרכזי – גבורה.¹³

קביעת יום הזיכרון לא נקלטה ברחבי העולם, כשניבדק הנושא לא היה ניתן למצוא אזכור כלשהו, בעיתונות, ספרות או נאומים, לקיום יום הזיכרון מלבד בקרב מחנות העקורים ושארית הפליטה במקומות השונים ובניהן גם אלה שיזמו את היום. הניצולים התייחסו ביום זה בעיקר לעברם האישי שכן לא יכלו מבחינה נפשית לענות על השאלות בנושא תוכן היום: מה לזכור? מה להבליט או להפחית? וכו'. העיסוק בשמחת השחרור וזכירת הקורבנות היוותה דרך בריחה והתחמקות מהסוגיות ההיסטוריות שנותרו בלתי פתורות למשך שנים רבות, לנוכח עובדה זו לא היה הסבר כולל, היסטורי, לאומי ודתי חד משמעי לאסון

¹¹ חדאיו, קיום להתפתחותו ולדמותו של יום הזיכרון 1942-1961. עמ' 30-25.

¹² עיתון 'דבר' – עיתון פועלי ארץ-ישראל, גליון 6081, "יום אבל בפולין לזכר ההשמדה. לוחמי הגיטו וקייבוצי ההכשרה החלוציים", (1945, 16 יולי), עיתון 'דבר', עמ' 1.

¹³ חדאיו, שם, עמ' 51-36.

השואה, וכך הוחמרו פני הדברים והותירו את השאלה של משמעות השואה ללא מענה. לימים, כנסת ישראל תחליט על כז' בניסן כתאריך ליום הזיכרון ותחליף את התאריך המקורי והכללי ליום הזיכרון, יד' באייר (15 במאי בשנת קביעת היום), בתאריך זה. יום זה נחשב ליום הקרבות הקשה ביותר במהלך מרד גטו ורשה, לכן נבחר .

ב-19 לאפריל 1946, שלוש שנים לאחר פרוץ מרד ורשה, התפרסם מאמר בעיתון 'דבר' שכותרתו: "שני תאריכים". "לא לחינם אנו כורכים את התקוממות גטו ורשה וראשית מאורעות הדמים ביום זיכרון; שתייהן נקודות מפנה סיום והתחלה. יהודים שהלכו במילונייהם כצאן לטבח הרימו את נס המרד [...] לחדול מהשלמה פאסיבית עם ההשמדה – ולפגוע במרצחים. ישוב צעיר [...] לא הסתפק עוד התגוננות פאסיבית ונקט בשיטת הגנה פעילה." ¹⁴ מסר הזיכרון עולה באופן ברור מהכתבה: המרד, הלחימה והמאבק האקטיבי צריכים לשמש לדוגמה וזכירה. יהודה גוטהלף, כותב המאמר, לא דיבר על קביעת יום זיכרון לשואה אך היה זה אולי המאמר הראשון מאז סיום המלחמה והשואה שהועלה בפני הציבור ועסק בנושא זיכרון השואה, ובערכים שעל הישוב הנאבק על עתידו וחירותו להפנים כדי להבדיל בין הייאוש למאבק.

ב-2 ליוני 1947 התפרסמה הידיעה הבאה: "יום אבל כללי לזכר חללי היהודים שנרצחו [...] יקבע בקרוב לכל תפוצות ישראל." ¹⁵ על פי הידיעה היוזמה יצאה מטעם בית הכנסת באמריקה שפנה לרבנות הראשית בישראל בכוונה לקבוע יום אבל עולמי, ובנוסף התאריך של פרסום הכתבה התרחש חודש ימים אחרי יום הזיכרון שצוין במחנות העקורים ולעובדה זו לא היה כלל התייחסות בידיעה ובחודש שקדם לפרסומה; מכאן אפשר לראות שיום הזיכרון שנקבע ביוזמתה של שארית הפליטה בבוואריה לא נקלט ברחבי העולם. בחודש יולי של אותה שנה נערך כינוס לחקר השואה ב'בית החלוצות' בירושלים, ובו השתתפו למעלה מ-200 משתתפים מהארץ ושורה ארוכה של אורחים מחו"ל. דוד רמז* פתח את הועידה ומסר בנאומו כי: "מפעל יד ושם' מתכוון להכריז על יום אחד בשנה שיהיה לעם ישראל כולו, בארץ ישראל ובגולה...". עיסוקה המרכזי של הועידה לא היה בנושא יום הזיכרון אלא עניני תיעוד ומחקר של השואה. ¹⁶ ב-27 ביולי 1947, כעשרה ימים לאחר תום הועידה, התפרסמה ידיעה בעיתון 'דבר' מאת יום-טוב לוינסקי המציע שישה ימי אבלות, אחד כנגד כל מיליון יהודים שנספו, שבתומם יהיה יום שישמש כיום הזיכרון הכללי בסימני האבלות של צום תשעה באב. בסיום של שבעת ימי האבלות, בצאת יום הזיכרון, מבקש לוינסקי להוסיף תיקון, "כשם שנהגו לעשות המקובלים בצפת: ליל פורים שני, ליל 'עם ישראל חי', זיכרון לעם שרוחו לא נשברה לאחר הצרות הרבות..." ¹⁷ לבסוף להוסיף יום שידמה ל'איסרו חג' של שלושת המועדים לעלייה לרגל. להצעה זו סירבו הקהילה החרדית מהסיבה שרק לנביאים הסמכות לקביעת שבוע אבלות לפי הנוסח שהוצע ע"י לוינסקי. ¹⁸

עם התחלת זרם הגדול של העולים במאי 1947 העיסוק העיקרי הופנה לפתירת בעיית קליטת העולים, וכך עלתה המחשבה שאין כרגע צורך וחשיבות להנצחת העבר כאשר ההווה והעתיד לוטה בערפל; כך ניזנח פעם נוספת עניין קביעת יום הזיכרון לשואה. ¹⁹

¹⁴ יהודה גוטהלף, "שני תאריכים", עיתון 'דבר', (19, 1946), עמ' 3.
¹⁵ עיתון 'המשקוף' – עיתון יום לאומי, גיליון 2517, "יום אבל כללי לזכר היהודים שנרצחו", עיתון 'המשקוף', (02 יוני), עמ' 1.

¹⁶ חדאיו, שם, עמ' 36-51.
* דוד רמז היה ממנהיגי היישוב, יו"ר הוועד הלאומי, מזכ"ל ההסתדרות, חבר הכנסת ושר בממשלות ישראל הראשונות.

¹⁷ יום-טוב לוינסקי, "ביום זה – ימי זכור לשואה", עיתון 'דבר', (27 יולי), עמ' 2.

¹⁸ שם, שם.

¹⁹ חדאיו, עמ' 36-51.

היו התייחסויות רבות נוספות לקביעת יום הזיכרון מצד הרבנות הראשית בירושלים ; יום הזיכרון נקבע שיקויים בתאריך העשרה בטבת, כאמור, התאריך בו נבוכדנצאר צר על ירושלים.²⁰ בראשית ימיה של המדינה, בשנת תשי"א, קבעה כנסת ישראל את יום כ"ז בניסן כיום הזיכרון לשואה ולגבורה. שנים אחדות קודם לכן, בשנת תשי"ט, קבעה הרבנות הראשית לישראל בנשיאותם של הרבנים הראשיים, הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג והרב בן ציון מאיר חי עוזיאל, את יום עשרה בטבת כיום זיכרון והתייחדות עם נרצחי השואה.²¹ התייחסות הרבנות לשואה הייתה בתבנית המסורתית של 'חורבן וגאולה' וזכר השואה לא קיבל את היחס האינדיווידואלי הנחוץ לו שכן, שני האירועים אינם דומים וראוי שכל אחד מהן יקבל התייחסות נפרדת. הרבנות לא ראתה צורך לקבוע יום זיכרון אינדיווידואלי לשואה, אלא העדיפה להצמיד אותו לאחד מימי התענית הקיימים, לדוגמה עשרה בטבת שהוא יום הקדיש הכללי. בעוד נקבע יום זיכרון ע"י הרבנות קהילות שארית הפליטה וישובי העקורים מנהלים בקהילתם ימי התייחדות עם זכר יקיריהם, כל קהילה ויומה, והציבור החילוני אינו מזכיר כלל את השואה, שכן אינם הם נמנים עם 'שארית הפליטה'.

עם סיום מלחמת השחרור** והכרזת הממשלה על ה' באייר כיום העצמאות וד' באייר כיום הזיכרון לחללי מערכות ישראל, מזווית ראות עיניהם הבינו ככל הנראה מנהיגי המדינה שבתור מדינה צעירה הלוח העברי המסורתי לא היה מסוגל לתת את התשובות לדרישות הציוניות. כתוצאה מחשיבה זו, מיגרה הממשלה את התבנית העתיקה של 'חורבן וגאולה', והחליטה שכל יום זיכרון שיקבע לא יעמוד בסתירה וחב עצמו למסורת היהודית.²²

ב-12 באפריל 1951 קבעה הכנסת את כ"ז בניסן כיום השואה ומרד הגטאות. התאריך הנבחר נחשב ליום הקרבות הקשה ביותר במהלך גטו ורשה, אך מעבר לכך הפשרה שהושגה קישרה את המיתוסים הלאומיים והדתיים שכן כ"ז בניסן הוא אחר מימי ספירת העומר, בהם נוהגים מנהגי אבלות. בין השיקולים שהועלו היו שיקולים פוליטיים דתיים שמנעו מהממשלה לקבוע תאריכים מסוימים, י"ד בניסן – תאריך פרוץ מרד גטו ורשה, נפל על ערב חג הפסח, ולא היה כל רצון לערב יום זיכרון נוסף בסמיכות ליום העצמאות ויום הזיכרון לחללי מערכות ישראל, זה השאיר לועדת המשנה תקופת זמן קצרה של כ-12 ימים לדיון על קביעת התאריך. בשנת '53 חוקק חוק שעוסק ברשות הזיכרון יד ושם שבין יתר סעיפיו סעיף 7 מדבר על מאבקם של המוני בית ישראל על דמותם האנושית ותרבותם היהודית (שמירת צלם אנוש). ב-18 ביוני 1958 הוגשה הצעה לשינוי החוק שקבעה שיוקדשו שעות לימוד בבתי החינוך לנושא השואה, יסגרו חנויות ומקומות עבודה כדי שהעובדים יוכלו להשתתף בעצרות זיכרון ואזכרות שיתקיימו בבתי הכנסת. ב-1959 אחרי דיון על שינוי שם יום הזיכרון הוחלט לשנות את שמו מייום הזיכרון לשואה ולמורדי הגטאות ליום הזיכרון לשואה ולגבורה', במקביל הוחלט על שתי דקות של דומייה בהן ישבתו כל עבודה והתנועה של בני האדם והרכבים.²³ באוגוסט 1977, מספר חודשים לאחר שנבחר לראשות ממשלת ישראל, הציע מנחם בגין לבטל את יום הזיכרון לשואה ולגבורה. הוא הציע לציין את זכר השואה בתשעה באב, המציין שורה של אסונות לאומיים בתולדות העם היהודי, ואילו את מרד הגטאות וגבורת

²⁰ שם, שם.

²¹ שפר, ש. (2016). "עשרה בטבת - יום הקדיש הכללי". [גרסה אלקטרונית]. דף שבועי, גליון 1202, נדלה מ: <https://www.biu.ac.il/JH/Parasha/vaygash/Shefer.pdf>

^{**} מלחמת העצמאות. החלה ב-30 בנובמבר 1947 והסתיימה ב-20 ביולי 1949.

²² חדאיו, שם, עמ' 71-70.

²³ שם, עמ' 91-99.

הפרטיזנים הציע לציין ביום העצמאות. הצעתו של בגין עוררה סערת רוחות סוערת, לכן ויתר עלייה והשאלה ירדה מהפרק.²⁴

"אומות, תנועות פוליטיות וארגונים חברתיים מציבים אנדרטות ומקימים אתרי זיכרון למען עיצוב עברן והבנייתו. באמצעותם מקבלים אירועים מן העבר משמעויות אקטואליות ומועבר מסר אידיאולוגי, והם גם אחד המנגנונים להתמודדות עם אובדן."²⁵

---

²⁴ שגב, ת. (1991). *המיליון השביעי: הישראלים והשואה*. ירושלים: הוצאת כתר.
²⁵ שמיר, א. (1996). *הנצחה וזיכרון / דרכה של החברה הישראלית בעיצוב נופי הזכרון*. תל אביב: עם עובד.

תפיסת הגבורה עד לקום המדינה ולאחריה

כאשר חושבים על גבורה בתקופת השואה עולים בדעתנו ארגוני המרי השונים בגטאות ובמחנות, עולים בדעתנו האומץ שלהם לעמוד ולהילחם כנגד האויב החזק מהם בלא נשק. רבות הפעמים שגבורה נתפסת כאומץ. בעבר בשנותיה הראשונות למדינה נתפסה הגבורה כלוחמה מזויינת ולא מזויינת, אך הדגש היה וגם נותר אולי כיום על לוחמה. כיום, עם תהליך המודרניזציה והתפתחות העולם האידיאולוגי והטכנולוגי, מבקשת האנושות להחליף את תפיסות העולם הישנות, הנחשבות כיום כלא אנושיות, בתפיסות עולם חדשות המתאימות יותר לעולם המודרני. נושא הגבורה הועמד מספר רב של פעמים לשאלה, מה מייצג גבורה אמתית? מיהו גיבור? ומה הגדרת הגבורה? האם גבורה היא אך ורק לוחמה מזויינת כמו שנתפסה בשנותיה הראשונות למדינה או שמא, גבורה היא משהו נרחב יותר וגדול יותר.

"מה כוללת עמידה? היא כוללת הברחת מזון אל תוך הגטו; הקרבה עצמית הדדית בקרב המשפחה כדי למנוע גוויעה ברעב; פעילויות תרבות, חינוך ודת ופעילות פוליטית להעלאת המורל; עבודתם של רופאים, אחיות ומחנכים שכוונה, מדעת, לשמור על הבריאות ולטפח כוחות נפש, כדי לאפשר הישרדות אישית וקבוצתית; וכמובן, התקוממות מזויינת ושימוש בכוח (גם בידיים ריקות או בנשק "קר") נגד גרמנים ומשתפי פעולה שלהם."²⁶

במרוצת השנים, עם שינוי התפיסות העכשוויות, ביקשו בני האדם, והקהילה הישראלית, להצביע על גבורה מסוג אחר, על גבורתו של היחיד לצאת לפעולה כנגד כל הסיכויים, הגבורה שבקיום חיי יום יום בתנאים בלתי אפשריים וקיום חיים יהודיים כגון: לימודים, פעילויות של תנועות הנוער, קיום חגים, אירועים תרבותיים ועוד. הקהילה בישראל ביקשה להאיר את סיפורי הגבורה של ילדים שנטלו על עצמם את תפקיד ההורים בדאגה לפרנסה ולהשגת מזון תוך סיכון עצמי²⁷ ועוד סיפורי גבורה רבים אחרים.

פולקלור הוא מאגר של ידע, מנהגים ומסורות שעובר מדור לדור, ומשתנה כל הזמן, ערכו המרכזי הוא בכך שהוא נחשב למייצג את עברה של תרבות מסוימת, על מורכבויותו הרבות. בין קטגוריות הפולקלור נמנה גם ה'מיתוס'. בתפיסה הרחבה המיתוס הוא למעשה סיפור שנושא בחובו ערך לאדם אך הגרעין שלו אינו אמיתי, המיתוס חשוב גם בגלל האמונה החזקה בו בתרבות שממנה בא. המיתוס בא למלא שתי תכליות חשובות. האחת היא לפרש את המציאות של כלל המין האנושי או של קיבוץ וחברה מסויימים; השני, לגרום לבני האדם שינהגו על פי דפוס התנהגות מסוים, לגייסם לכך או לגרום להם לאמץ מיתוסים אלו לאמונתם. מיתוס הגבורה התפתח והשתנה רבות במשך השנים. בעבר, בשנים הראשונות של קיום מדינתנו נתפסה הגבורה כלוחמה מזויינת ופיזית ב'אויבים' ובכך נתפסו המורדים והלוחמים כגיבורים'. מרד גטו ורשה היה המרד היהודי הגדול ביותר שפרץ בתקופת השואה, והפך לסמלה המובהק של ההתנגדות היהודית בשואה. ההתקוממות הייתה ניסיון נואש למנוע שליחתה של שארית המחנה להשמדה בטרבלינקה, או לפחות למות תוך כדי לחימה. מרדכי אנילביץ' היה אחד ממנהיגי מרד גטו ורשה, ומת בקרב מול הנאצים במהלך המרד. עד היום מייצגת דמותו את ההתנגדות היהודית בשואה²⁸. קיבוץ יד מרדכי, שנוסד ב-1943 כמה חודשים לאחר המרד, הוחלט להיקרא על שמו לזכר נפילתו בקרב; ב-1951

²⁶ באואר, שם, עמ' 150-127.

²⁷ (n.d.). "גבורה בשואה". [גרסה אלקטרונית]. המכללה האקדמית בית ברל, נדלה מ:

<http://apps.beitberl.ac.il/almog/attachments/470978d4-f39a-4510-ba00-25ddbe0aa55c.pdf>

²⁸ נשמית, ש. (1972). "המרד בגטו ורשה: מרד ה-19 באפריל - מרדכי אנילביץ' - מפקד אייל". [גרסה אלקטרונית]. מטח – המרכז לטכנולוגיה חינוכית, נדלה מ: <https://lib.cet.ac.il/pages/item.asp?item=316>

הוקמה בקיבוץ אנדרטה לזכרו, למרגלותיה נערכת מדי שנה עצרת הנעילה המרכזית של יום השואה. המוסד החינוכי ארכיוני לחקר השואה והוראתה בגבעת חביבה, רחוב מרדכי אנילביץ' בורשה (שכיום הוא אחד אחד הרחובות הראשיים בבירה הפולנית), רחובות רבים בישראל, ובית הספר הממלכתי בבת ים גם כן קרואים על שמו. כל אלה נבנו להנצחתו של הדמות שסמלה בזמנו וכיום את הגבורה וההתנגדות היהודית בשואה. טוסיה אלטמן גם היא הייתה לוחמת במרד גטו ורשה ונפלה בעת לחימה, כיום היא אחת הדמויות המרכזיות המסמלות את נופליו של המרד.

עם הזמן השתנתה התפיסה ואנשים החלו להבין שגם אלה שעמדו כנגד הכובש הנאצי באופן רוחני ואלה שנלחמו על חייהם בדרך של שמירה על צלם אנוש הן של עצמם, של משפחתן והן של אנשים אחרים הם גם גיבורים.

בשנת 2005 נפתחה במוזיאון משואה תערוכה* תחת השם "מה הייתה המילה שואה..." – זיכרון השואה בשיח התרבותי הישראלי" עסקה בנושא זיכרון השואה ובשינויים שחלו בהשקפת העולם לאחר השואה, כפי שבאו לידי ביטוי בששת העשורים לפנייה. התערוכה משקפת את השינוי שחל בשיח הציבורי על השואה וביחסה של החברה הישראלית אל ניצולי השואה. בשנים הראשונות שלאחר מלחמת העולם השנייה והשואה, פינה את מקומו דמות "היהודי הישן" הגלותי ל"יהודי החדש". התפיסה הרווחת החדשה של דמות היהודי החדש אילצה ניצולי שואה רבים לוותר על זהותם ולאמץ את הזהות החדשה. באותה תקופה הזיכרון הקולקטיבי נתפס כמרכזי וכחשוב ביותר והוא לא פינה מקום לזיכרון האישי של כל אחד. הזיכרון הקולקטיבי התבטא באותה תקופה במונח "שואה וגבורה"; ה'שואה' במונח התפרשה כניצולים שנתפסו כ'צאן ההולך לבח', וה'גבורה' התפרשה כמורדי הגטאות שנתפסו כקרובים לדמות החלוצים בארץ.²⁹ המושג 'צאן ההולך לבח' מקורו עוד מכתבי התנ"ך, אומנם בנוסח קצת שונה. הביטוי "כשה לבח יובל" מופיע לראשונה בספר ישעיהו, הביטוי הדומה "כצאן טבחה" מופיע בספר תהילים. לביטוי "כצאן לבח" מקום מרכזי בזיכרון השואה בישראל. מקור הביטוי הוא בכרזה ביידיש שכתב אבא קובנר** כמודל לדרך ההתנגדות לתושבי גטו וילנה. בתרגום הכרזה לעברית: "אל נא נלך כצאן לבח!"³⁰. השואה תפסה את הניצולים ככאלה שהלכו כצאן לבח. היא קוממה בראש ובראשונה את ניצולי השואה ודוגמאות לכך אפשר למצוא בספרים רבים שנכתבו בזמן או לאחר סיום השואה.

סיפור אירועי המצדה וסיפור המרידה של לוחמי גיטו ורשה הובנו וגויסו כסמלים לגבורה יהודית מיוחדת. על פי מספר מצומצם של מכנים משותפים נתפסו שני אירועים אלה כסמלים לגבורה: ראשית, מעטים מול רבים; שנית, סופם הטרגי של רוב האנשים; ושלישית, שניהם התרחשו בערב פסח - חג מרכזי בתרבות היהודית. החינוך הציבורי בארץ הציג את שני האירועים כמקבילים היסטורית: במאבק בגיטו ראו מעין שחזור של מרידות העבר, ובלוחמי - "אחים לנשק" לגיבורי מצדה. מיתוס המצדה השפיע רבות על תפיסת מיתוס הגבורה בארץ-ישראל באותן השנים.

בהעדר ידע היסטורי נוטלים לעצמם מעצבי סיפור הזיכרון חופש לעצב אותו כראות דעתם. בדרך של הוספת נתונים שאין עליהם עדויות או גריעת כאלו שלא נמצאו 'טובים' מספיק; והדגשה או ערפול עובדות

* התערוכה עוסקת בשיח הישראלי אודות השואה ומשקפת את השינויים שחלו בזיכרון הקולקטיבי של החברה הישראלית משנות הארבעים של המאה ה-20 ואילך. היא מתמקדת ביצירות המקומיות בתחומי התיאטרון, הקולנוע, הספרות והאמנות החזותית, שעסקו בשואה.

²⁹ בן-נפתלי, א. (2005). "מה הייתה המילה שואה – זיכרון השואה בשיח התרבותי בישראל". בתוך: נ. קרן (עורכת). מה הייתה המילה שואה... / השואה והשיח התרבותי בישראל (10-26). בית שמש: כתר.

** היה משורר עברי, סופר, אמן, חבר מחתרת, מנהיג פרטיזנים ולוחמים מגטו וילנה, מראשי חבורת "הנקם", שניסתה לנקום בנאצים לאחר מלחמת העולם השנייה, קצין התרבות של "חטיבת גבעתי" במלחמת העצמאות וממקימי בית התפוצות.

³⁰ לוי, פ. (1997). "השוקעים והניצולים". תל אביב: עם עובד. עמ' 44-45.

אחרות. בעוד שלסיפור מצדה אין מקור תיעודי ראשוני, למרד גיטו ורשה יש מקורות ראשוניים רבים שונים, כגון: עדויות ניצולים, יומנים אישיים, עיתונות, דוחות צבאיים, צילומים ועוד. האנלוגיה שערכו העלתה שאלות על מהימנות התרחשותו של מרד גטו ורשה. אף לאחר השוואת עדויות הלוחמים והמורדים למיתוס המרד שהובנה בחברה, שסתרו את המיתוס שהובנה בחברה, חוזקו הספקות בדבר אמינותו של הסיפור.³¹

את אחד הניסיונות לשינוי תפיסת הגבורה ובמשמעותו כמיתוס אפשר לראות בהתייחסותה של תנועת הנוער הישומר הצעיר למרד גטו ורשה. מרד גטו ורשה ב-1943 השפיע רבות על יחסו של השומר הצעיר בארץ ישראל לשואה והפך למוחשי בעיניהם משתי סיבות לפחות: הראשונה – המרד נראה שונה ממסכת השואה שהוצגה אז, ושנית – חברי הישומר הצעיר מילא תפקיד המרכזי בהנהגת המרד וחלקם נכבד בשורות הלוחמים והנופלים. המסר שהעלה המרד היה מסר של לחימה עד הסוף, ולא על מנת לנצח אלא על מנת להגן על כבוד העם והאדם. מאיר יערי, מנהיגו של השומר הצעיר בתקופת מרד גטו ורשה, חש ש"ורשה" – כמטפורה להתקוממות יהודית באירופה הכבושה תצטרף למצדה*** ושתייהן יהיו מקור הזדהות והשראה למות גבורה. ניתן להבין מכך שבראשית דרכה נתפסה הגבורה גם כמוות אולם אך ורק כאשר המוות התרחש כתוצאה מלחימה. מרד גטו ורשה ותוצאותיו שינו את תפיסתו של יערי, מתפיסת הגבורה כלוחמה גם במחיר של מוות לתפיסת הגבורה כאיסוף כוחות למלחמה. לאחר המרד, צוואתם של לחמי הגטו הייתה "לאזור כוח ויהי מה!". למרות שינוי עמדתו אין אנו יודעים האם עמדה זו הגיעה גם למישור המעשי. אולם, בספרות המחקר כתוב שיערי קרא למעטים ששרדו להציל את עצמם, אך אין בידינו את הנוסח המדויק של המברק, שאין אפילו וודאות שאכן נשלח, ועל תוכנו אנו למדים מעדויות בדיעבד.³²

דוגמא נוספת לניסיון שינוי התפיסה הקדומה אפשר למצוא באחת מההתכנסויות של הועד לתכנון ובניית המרכז יד ושם לשם דיון על הסרטוטים הראשוניים של אתר ההנצחה. ב-1946 התכנסה הנהלת הועד לתכנון ובניית יד ושם כדי לדון במתווה האדריכלי שהוכן. אומנם, בסופו של דבר, התוכנית לא יצאה לפועל, אך חשיבותה בכך שהיא מאפשרת להבין כיצד נתפסו בתקופה זו ההנצחה הפיזית של השואה והגבורה והקשר שבין שני המושגים הללו. התוכנית כללה הפרדה בין שני חלקי המתחם: מרכז חינוכי ולעומתו מרחב הנצחה שבו רוכזה מרבית תשומת הלב. בחלק הגבוה ביותר של מרחב ההנצחה, במקום שרמזו על חשיבותו הגבוהה, תוכנן "היכל הגבורה" או "היכל הלוחמים", שהיה אמור להעלות על נס את הלחימה והגבורה של היהודים בשואה.³³

פרופסור אבנר הולצמן*** כתב מאמר בשם "אנשים אחרים הם" דיוקנה של שארית הפליטה בסיפורת של דור התש"ח " על סמך ההרצאה "העם היהודי עם תום מלחמת העולם השנייה" שנערכה ב-1995 ביד

³¹ ברוג, מ. (1996). "מראש מצדה עד לב הגיטו: המיתוס הכיסטוריה". בתוך: ד. אוחנה ור. ויסטריך (עורכים), גלגוליה של התודעה הישראלית (203-227). בני ברק: הקיבוץ המאוחד.

*** מצדה היא סמל ומיתוס של גבורה, המושרשים עמוק בתודעת יהודי ישראל והתפוצות וגם לא-יהודים. העולים אל הר-מצדה לא רק מתפעלים מהנוף המרהיב ומהשרידים הארכיאולוגיים המרשימים, אלא גם מתפעמים מסיפור המצור וסופו הטראגי, מן ההשקעה האדירה של רומא בהכנת הנצורים, מתושייתם של הנצורים ומהחלטתם להתאבד ולא ליפול חיים בידי הרומאים המנצחים.

³² חלמיש, שם, עמ' 234-255.

³³ בר, ד. (n.d.). "הנחות ומספרים לביורו תוכנית יד ושם". [גרסה אלקטרונית]. נדלה מ:

https://www.researchgate.net/profile/Doron_Bar2/publication/312299686_D_Bar_Holocaust_and_Heroism_in_the_Process_of_Establishing_Yad_Vashem_1942-1970_Dapim_-_Studies_on_the_Holocaust_30_2016_pp_1-25/links/5878eca608ae9275d4d901cc/D-Bar-Holocaust-and-Heroism-in-the-Process-of-Establishing-Yad-Vashem-1942-1970-Dapim-Studies-on-the-Holocaust-30-2016-pp-1-25.pdf

*** אבנר הולצמן (נולד ב-1956) הוא חוקר ספרות ישראלי, פרופסור לספרות עברית באוניברסיטת תל אביב; חבר האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, חבר-יועץ באקדמיה ללשון העברית.

ושם. במאמר הוא מציג חמישה סיפורים קצרים, שהתפרסמו בסוף שנות הארבעים, שהם מבחינתו מדגם המייצג את ניסיונותיהם הראשונים של סופרים צעירים (בשנות העשרים לחייהם) מבני הארץ לגעת בנושא השואה, והוא מציין התרשמויות אישיות שלו מהסופרים וסיפוריהם. "ראשית, הוא כותב, "ניכר שהסופרים נזהרים שלא לחרוג מן המציאות המוכרת להם [...] שנית, לא במקרה משמש המספר בסיפורים האלה אוזן קשבת למישהו אחר המגולל באוזניו את סיפורו [...] שלישית, כל סיפור מקביל את עצמו בדרך כלל לקורותיה של דמות אחת [...] רביעית, נראה שלפחות מקצת הסיפורים מסתמכים על דמויות ומעשים שהיו [...] חמישית, מגוון הדמויות המוצגות בסיפורים רחב למדי ואין בו כלל העדפה לדמויות הרואיות של פרטיזנים ולוחמי מחתרת [...] שישית, ככל שנחפש לא נמצא בסיפורים האלה אפילו שמץ של רגשי עליונות צבריים כלפי היהודים מן הגלות המתוארים...". כלומר, אפשר לראות מתוך התבוננותו של הולצמן והתרשמותו מניסיונות הצעירים לתת קול לניצולים שנתפסו כחלשים, ושהוכרחו לשתוק. הסופרים אינם מהדרים או משנים את המציאות, וגם נראה שנמנעים מהתמקדות בתפיסת דמות ה'גיבור' של אותו הזמן – המורדים, לוחמים ופרטיזנים. הסופרים אינם בדיוניים ומסתמכים על המציאות שקרתה, והם משמשים כאוזן הקשבת שאינה ניתנה לניצולים. התרשמותה הכי גדולה, ככל הנראה, היא שאין הוא מוצא בסיפורם הרגשה של התנשאות או הרגשת עליונות כלפי הניצולים שעליהם הם מספרים. למרות ניסיון זה של הסופרים הצעירים להשמיע את קול הוריהם, נראה כי הייתה עוד דרך ארוכה לשינוי תפיסת הגבורה.³⁴

---

³⁴ הולצמן, א. (2002). " ' אנשים אחרים הם ' דיוקנה של שארית הפליטה בסיפורת דור התש"ח ". בתוך: ד. זילברקלנג (עורך), *יד ושם קובץ מחקרים ל'*. (271-294). ירושלים: כתר.

נקודות המפנה של עיצוב תפיסת הגבורה בהקשרה לשואה

תפיסת העולם של המדינה החדשה שהוקמה הייתה הבעת הוקרה עמוקה על השימוש בכח הזרוע, הנחישות וההקרבה בלחימה. תפיסת עולם זו את הגבורה' אפשר אף לראות בשם שניתן ליום הזיכרון – יום הזיכרון לשואה ולמרד הגטאות' – ובעובדה שתחילת דרכו החוק התייחס רק למורדי הגטאות ולא לשלחמו באופן אקטיבי ומזויין או ויתרו על חייהם תוך כדי לחימה.

משפט אייכמן

"במקום זה בו אני עומד לפניכם, שופטי ישראל, ללמד קטיגוריה על אדולף אייכמן - אין אני עומד יחידי; עמדי ניצבים כאן, בשעה זו, ששה מיליון קטיגורים. אך אין הם יכולים לקום על רגליהם, לשלוח אצבע מרשיעה כלפי תא הזכוכית ולזעוק כלפי היושב שם: אני מאשים. מפני שעפרם נערם בין גבעות אושביץ ושדות טרבלינקה, נשטף ביערות פולין וקבריהם פזורים על פני אירופה לאורכה ולרוחבה. דמם זועק, אך קולם לא יישמע. אהיה על כן אני להם לפה ואגיד בשמם את דבר האישום הנורא". כך נפתח נאום הפתיחה של היועץ המשפטי לממשלה מר גדעון האוזנר³⁵ במשפט אייכמן. הוא מציב את מי שהיו מזוהים עם "ההולכים כצאן לטבח" כמאשימים במשפט, ומשנה את הסטטוס שלהם מנאשמים בחברה הישראלית למאשימים.

חוקרים רבים העוסקים בסוגיית השואה ומקומה בחברה הישראלית ציינו את משפט אייכמן כומת שהוא נקודת מפנה ביחסה של החברה הישראלית אל זיכרון השואה, הבנתה, ידיעתה והיחס לניצוליה. רק בעקבות משפט אייכמן הפכה השואה מעניינם של הניצולים בייחוד, לעניינם של עם ישראל כולו. תפיסת מקום מרכזי של מיתוס היהודי הגלותי, המסכן וחלש בגופו ונפשו, ואת מיתוס הפרטיזנים שהפך למרכזי בתודעת השואה, הביא להדחת השואה בתודעה הישראלית. את ביטוי ההדחה אפשר לראות בהיעדרותה ממערכת החינוך, במיקומה בשולי השיח הציבורי ובחוסר הרצון לשמוע על השואה או להפך לדבר עליה ולספר עליה ללא ידע כלל באותה תקופה. משפט אייכמן חשף לראשונה עדויות של ניצולים והעמיד אותן במרכז ההתעניינות הציבורית. כל ישראל הקשיבה לאירוע משפט אייכמן דרך הרדיו באותה תקופה³⁶.

משפט אייכמן היה קו פרשת המים הראשון שהחל את השינוי בתפיסת הגבורה. העדויות האישיות שהושמעו במשפט אייכמן ב-1961 שינו את יחס הישראלים והממשל לשואה ולגבורה. עד למשפט אייכמן התביישו הניצולים בכך ששרדו, הם הרגישו אשמים בהישרדותם וחששו מלדבר ולהציג את חוויתם הסובייקטיבית. הרגשת האשמה של הניצול היא פרדוקס – טענה אשר הסיבה לאמיתות שלה הופכת בסופו של דבר להיות הסיבה להפרכתה, וחוזר חלילה. מטרת הנאצים ברובה הייתה להשמיד את השונה והאחר במטרה ליצור, מה שתפיסתם נראה כ'גזע טהור'. בחלקה ניסו הנאצים ליצור מציאות שתשפיל את

³⁵ יוצא לאור ע"י מרכז ההסברה במשרד ראש הממשלה ירושלים. (1961). "היועץ המשפטי נגד אדולף אייכמן נאום הפתיחה". ירושלים: המדפיס הממשלתי דפוס סיון בע"מ. עמ' 1.

³⁶ יבלונקה, ח. (2001). "משפט אייכמן והישראלים: מקץ 40 שנה". יד ושם, נדלה מ: https://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%20202015.pdf

האדם עד לבור תחתיות, המעטים ששרדו נותרו עם השלכות השואה – אשמת ההישרדות שחשו, וחשים גם כיום, על הישרדותם³⁷.

כחצי מיליון מתוך שני מיליוני תושבי המדינה היו ב-1961 ניצולי שואה, רבע מאוכלוסיית ישראל. המשפט התרחש כשש שנים לפני מלחמת ששת הימים וכשתי עשרה שנים לפני מלחמת יום כיפור, שגם היא כמו משפט אייכמן חוללה שינוי גדול בתפיסת העם את המושג "גבורה" בשואה ואף את השואה עצמה. מאיר דני גוטווין, פרופסור בחוג לתולדות ישראל באוניברסיטת חיפה, מתאר במאמרו "הפרטת השואה" שלוש תקופות עיקריות בתהליך הבניית הזיכרון הקיבוצי של השואה בישראל. התקופה הראשונה תחילתה עם החשיפה על השואה, היא מתאפיינת בתגובה משוסעת; הזדהותה של החברה הישראלית עם הקורבנות וסבלם אך גם הבעת ביקורת על התנהגותם כ"צאן ההולך לטבח" ושימוש בזכרם. התקופה השנייה תחילתה במשפט אייכמן. עיקרה בהזדהות עם הקורבנות ודחיקת הביקורת עליהם. התקופה השלישית תחילתה בשנות ה-80 מתאפיינת בהפיכת השואה לחוויה אישית ומתמקדת בגורל היהודים כפרטים. כמוהו רבים אחרים רואים במשפט אייכמן אירוע שהוליד הזדהות גוברת עם קורבנות השואה, סיפורם ועברם. יותר מכול הושם הדגש על שני שינויים עיקריים: אופי ידיעת השואה והיחס לניצולים. בכל תקופת השואה הייתה בעיה ביסוד הבנת השואה. חוקרים רבים בפרשת השואה ישימו לב לבעיית המידע והידיעה, כלומר להבדל בין קבלת המידע לבין הבנת המידע והפיכתו לידע ותובנות. בכל תקופת השואה התקיים פער זמן בין זרימת המידע אודות המתרחש באירופה לבין הרגע שבה פוענח מידע זה. פער זה היה טראגי במיוחד בשל העובדה שמהובנו היה מאוחר מידי, יהודים מעטים נותרו להצלה. בתום תקופת מלחמת העולם השנייה נמשך פער זה. פער הזמן נשמר בין ההאזנה לסיפורי הניצולים לעת שהובנה מלוא משמעות הדברים. בנושא זה היה משפט אייכמן צומת דרכים משמעותית וקריטית³⁸. משפט אייכמן גיבש את המידע לידיעה ותודעה, וחיבר את השואה לאתוס לאומי. תהליך זה יש להדגיש התחיל אצל הניצולים כבר בשנות ה-50, שהזכירו את השואה באופן אינדיבידואלי בקהילותיהם. חיים גורי* מעביר ביקורת על התנהגות החברה. לפי דבריו החברה ידעה, גם לפני משפט אייכמן, על השואה אך היא בחרה לכסות את עיניה. לטיעונו הוא מנמק שחוקרים רבים בארץ ובחו"ל חקרו את השואה, כתבו ספרים, הוציאו מאמרים, אספו וחיברו, אולם החברה הישראלית בחרה לעצום עיניו. אמירתו והידיעה הזו שכולם ידעו אודות על השואה אך מתוך נוחות או בורות עצמו עיניים, יצרה רובדי תודעה חדשים ביחס לטראומת השואה. היא העלתה אותה לסדר היום ולדיון מחודש, היא שינתה את השגרה המוסכמת שהייתה אז; את התפיסה של ההליכה למוות כצאן לטווח, את התפיסה של הציירופים שואה וגבורה, שואה ותקומה, ושינתה את רעיון הזיקה שבין ישראליות לגלותיות. המשפט יצר את תחילת השינוי העמוק והיסודי במרכיבי הזהות הלאומית הישראלית.

"הועמדנו מחוץ לכל חוק, ושכל גרמני כטוב עיניו יעשה."³⁹ מסבירה צביה לובטקין בזמן מתן עדותה במשפט אייכמן. הגזרות שהוטלו על היהודים בגטאות היו נוראות וקשות. נלקחו מהם הזכויות הבסיסיות ביותר, זכויות הטבעיות של האדם להן הוא זכאי מהיותו אדם. הזכויות הטבעיות הוטבעו מאז התנ"ך, אך הופעתן המודרנית היא בעקבות מספר תהליכים במאה ה-18, 200 שנה לפני השואה. הזכות לחיים,

³⁷ רבינסון, שם, עמ' 177-206.

³⁸ יבלנקה, שם.

* היה, משורר, סופר, פזמונאי, עיתונאי ויוצר קולנוע ישראלי.

³⁹ יוצא לאור ע"י מרכז ההסברה במשרד ראש הממשלה ירושלים. (1962). "היועץ המשפטי נגד אדולף אייכמן עדויות א'". ירושלים: המדפיס הממשלתי דפוס סיון בע"מ. עמ' 242-261.

לביטחון, לקניין, להליך הוגן, לחופש והזכות לכבוד. זכויות הטבעיות של האדם כפי שאנו מכירים ומגדירים אותם כיום. כל אלה, שנתפסו אז וכיום כדבר המובן מעליו, נלקחו מהיהודים בגטו. השפילו אותם, דיכאו אותם, השמידו אותם נפשית ופיזית. "הנה למשל, בימים הראשונים של הגיטו חיפש שוטר פולני יהודי אחד, למען התנקם בו, כדי לאוסרו. היהודי שלף אקדח והרג את השוטר הפולני, כתגובה על כך נכנסו למחרת הגרמנים לחצר בבלבקי 9, הוציאו 50 יהודים מאלה שגרו בחצר הזאת ומאלה שנקלעו לשם באקראי, הם נלקחו, ויותר למשפחותיהם לא חזרו. [...] בימים הראשונים שרר הפחד הזה של אחריות קולקטיבית למעשה כל יהודי ויהודי, אם אחד הרים אצבע, או הספיק אפילו שאיזה שהוא גרמני או פולני סיפר שאיזה שהוא יהודי דיבר נגד הגרמנים, הרי שילמו בעד זה מאות יהודים בחייהם, למען ידעו וייראו." ⁴⁰ מספרת לובטקין בעדותה לקהל הצופים והשומעים. לפני משפט אייכמן לא ניתן מקום לסיפורים אלה, הם נשכחו ונעזבו. במשפט אייכמן ולאחריו ניתן סוף כל סוף מקום בשיח ובזיכרון הציבורי לעדותם של כיותר מ-100 עדים וניצולים שהעידו במשפט עצמו, ומאות אלפים נוספים אשר לא העידו. היועץ המשפטי מראה לעדה, צביה לובטקין, תמונות מהגטאות ושואל אותה אם התמונות אכן מייצגות את מה שעולל בגטו. העדה עונה בחיוב. בתמונות מוצגים ילדים נפוחים מרעב, גוויות ערומות, שבגדיהם נגנבו מהם לצורך השרדותו של אדם אחר, נאספות בערמות על עגלת זבל, אנשים עוברים ושבים על יד אנשים גוססים השוכבים ברחוב עטופים בנייר. העדה מעידה על כך שכל מראות אלה מוכרים לה. לובטקין נשאלת על הסתגלותם לתנאים בגטו. "תנועות הנוער סיגלו את עבודתן למציאות החדשה. בהתחלה, כאשר היה נדמה לנו שמדיניות הגרמנים היא להשפילנו, לדכאנו, להרעיבנו, על-ידי סגירת הספריות, סגירת בתי הספר, חוץ מ-4 כיתות, להפוך אותנו לעם עבדים, בורים, חסרי תרבות, חשבנו גם אז שאין זו השמדה טוטלית. ולכן פעולתנו התרכזה בתקופה ההיא, עד הגיע הידיעות על השמדה, במלחמה נגד הגזירות הללו. אם, כפי שאמרתי, חשבנו שהגזירות הללו מכוונות למחוק את צלם האדם - הרי מלחמתנו היא לשמור על צלם האדם, לפתח את רוח המרד נגד הגזירות הללו. וכשאני אומרת מרד, אינני מתכוונת כרגע למרד מסויים, אלא לשמור על הפרצוף האנושי, התרבותי והחברותי של הנוער." לובטקין ועדים נוספים רבים מראים לקהילה היהודית לראשונה גבורה מסוג אחר. גבורה בשמירה על צלם אנוש, גבורה דרך הישרדות של פרט יחיד, גבורה דרך המשך החיים גם בתנאים שהם לא תנאי מחייה לבני אדם. העדים מציגים בפני העם גבורות שונות נוספות, הם אינם מנפצים את מיתוס גבורת המורדים, הפרטיזנים והלוחמים המזויינים אלא מוסיפים עליהם את גבורת הפרט בשמירת צלם אנוש, גבורת הפרט לחיות בתנאים כאלה, ועוד דרכים רבות שבהם הפרט היהודי עמד בגבורה כנגד הנאצים ללא מרד וללא נשק. ⁴¹

את יחסה של החברה לניצולים לפני ואחרי המשפט ביטאו רבים בצורות שונות. שניים מהביטויים הללו ראויים לציון, האחד, שירו של חיים גורי "התנגדות" המבטא את ההבנה שהיהודים לא הלכו כצאן לטבח, אלא התנגדו בכל העשייה היום-יומית שלהם, בעצם הקיום שלהם; השני, טורו של נתן אלתרמן, שכתב בין היתר: "כולנו ידענו כי מתהלכים בתוכנו אנשים מן העולם ההוא. היינו נתקלים בהם יום יום ברחוב, במשרדים, בחנויות, בשוק, באסיפות [...] אך דומה כי רק במהלכו של משפט נורא זה, ככל שהוסיפו העדים לעלות אל דוכן העדויות, הניצולים נצטרפו בתודעתנו להכרה ברורה [...] כי הם חלק בלתי יימחה מטיבו וצלמו של העם החי שאנו משתייכים אליו" ⁴².

⁴⁰ יוצא לאור ע"י מרכז ההסברה במשרד ראש הממשלה ירושלים, עדויות א', עמ' 261-242.

⁴¹ שם, שם.

⁴² אלתרמן, נ. "הטור השביעי | קלסתר-הפנים", עיתון 'דבר', (1961, 09 יוני), עמ' 2.

מלחמת ששת הימים ויום הכיפורים

אופן סיומה של מלחמת ששת הימים הותיר את ישראל באופוריה. עם סוף מלחמת ששת הימים תקופה חדשה נפתחה בישראל, תקופה של מדינה גדולה שבירתה היא ירושלים. תקופה של אופוריה. אלבומי "ניצחון", ובהם תמונות מהקרבות ושל גיבורי המלחמה הופצו בציבור ומצב הרוח הלאומי השתפר פלאים.⁴³

במאי 1973 הגיעו לישראל התראות על שהמצרים מתכננים לתקוף. מערך המילואים גויס, אולם המלחמה עדיין לא פרצה. הערכת המודיעין הישראלית הייתה שהסיכוי למלחמה נמוך. ידיעות רבות הגיעו בדבר פרוץ המלחמה. יתרה מזאת, עשרה ימים לפרוץ המלחמה, הגיע חוסיין מלך ירדן לביקור סודי אצל ראש הממשלה גולדה מאיר ורמז לה על עתיד פרוץ המלחמה. גם בימים וברגעים האחרונים תחושת הביטחון הישראלית נותרה איתנה. כ-2,600 חיילים נהרגו, 7,500 נפצעו ו-301 נפלו בשבי. המצב המוראלי במדינה קשה.⁴⁴

אט אט נחשפו סיפורי הלוחמים, אלה שנהרגו במהלך המלחמה, על ידי אלה ששרדו אותה, והגילויים על אומץ, רוח לחימה וגבורה עילאית נגלו לעין כל. לא כל הגיבורים שורדים, זה מה שלימדה אותנו המלחמה ההיא.

בעקבות האופריה שהותירה מלחמת ששת הימים השאירה מלחמת יום הכיפורים ותוצאותיה סימן קשה בעם ישראל. מלחמת יום הכיפורים, ומלחמת ששת הימים, חוללו שינוי בדימוי העצמי הישראלי, ואפשרו את הכלת הזיכרון האישי והאינדיבידואלי בכך שעמעמו את ההבחנה בין הזהות הישראלית לזהות היהודית. עם פרסום רב של יצירות אישיות שנסבו בעיקר סביב השואה בנושא המרכזי, הפכה השואה מסיפור לאומי-קולקטיבי לאין ספור סיפורים אישיים, שנות התשעים העצימו את זיכרון השואה. האירועים שארעו במהלך השנים האלה עוררו חרדה שמצד אחד העצימה את תחושת הזדהות עם הקורבן היהודי ומצד אחר האירועים העלו שאלות כלל אנושיות, מה שינה את תפיסת הכלל של משמעות המילה גבורה.

לאחר הקמת המדינה הייתה שאיפה ליצור דמות חדשה של היהודי הארץ-ישראלי. השאיפה הייתה ליצור דמות 'צבר' חדש שיוצג כנער לוחם, נועז ושורשי, שמוכן למות על הגנת הבית וחיי האישה שמחכה לו בבית, מוכן ללחום ולהרוג אך בוכה על ההרג שנכפה עליו, מנותק מעברו ומשחרר מתסביכי הגלות.⁴⁵ יצירת הדמות החדשה גרמה להתמקדות על הלחימה ואומץ הלב של החלוצים הישראליים שנלחמו בידיהם על הקמת המדינה, וזו הובילה להשוואת המורדים ולוחמי הגטאות לחלוצים הגיבורים, וכך נוצרה תפיסת ה'גבורה' רק כגבורה אקטיבית והניצולים שנתפסו כ'צאן ההולך לטבח' הרגישו שהם נאלצו לשכוח מעברם ולוותר עליו.

בעלייתם לארץ נדרשו הניצולים ואף רצו לאמץ את דמות ה'ישראלי' החדש. הם גייסו את כל משאביהם לשיקום חייהם והתאמתם לדמות ולאורך החיים שהתבקש מהם, תוך שתיקה לעברם לחוויותיהם מתקופת השואה, שאותה התבקשו לשכוח ולהדחיק. הניצולים נמנעו מלדבר ולספר על עברם, נמנעו מהשמעת סיפורם האישי והצגת הזיכרון האישי שלהם, ומאידך הציבור הישראלי כלל לא רצה לשמוע. רק שנים רבות לאחר מכן בני הדור השני החלו במסע ההפוך וניסו למצוא ולחקור את הזיכרון שעליו ויתרו

⁴³ פלג, י. (2013). "מלחמת ששת הימים: שלב אחרי שלב". [גרסה אלקטרונית]. אתר מאקו, נדלה מ: <https://www.mako.co.il/pzm-israel-wars/six-day-war/Article-c8624827a860141006.htm>

⁴⁴ פלג, י. (2013). "מלחמת יום הכיפורים: שלב אחרי שלב". [גרסה אלקטרונית]. אתר מאקו, נדלה מ: <https://www.mako.co.il/pzm-israel-wars/yom-kippur-war/Article-ef7875315e5a041006.htm>

⁴⁵ שגב, ת. (1984). "1949: הישראלים הראשונים". ירושלים: כתר. עמ' 274.

הוריהם. לפני משפט אייכמן לא דיברו, התביישו, הרגישו הניצולים שמאשימים אותם על כך ששרדו, על מעשיהם השונים. על כל מחשבה ותנועה שלהם הייתה ביקורת קשה מצד החברה שכינתה אותם צאן ההולך לטבח, לא רק כלפי חוץ אלא גם בבית. משפט אייכמן נתן מקום לזיכרון האינדיבידואלי ולחויית הניצולים האישית של השואה, וזה גרם לבורות הציבור בהבנת גודל המאורע להיעלם מאט. מלחמת יום הכיפורים הגבירה את ההבנה וגרמה לתהליך השינוי להאיץ עצמו. אומנם אחרי משפט אייכמן ניתן יותר מקום לזיכרון האינדיבידואלי והסובייקטיבי, אך עדיין לא הובן המאורע במלואו. מלחמת יום הכיפורים נפצה את כל מיתוס הגיבור עם הנשק, את ההליכה כצאן לטבח והסטריאוטיפים, הנורמות, הסנקציות, הביקורות והתפיסה הקדומה. השואה נחקקה בתודעה הישראלית כאירוע היסטורי שהשפיע על הקמת המדינה ועיצוב אופייה ובין היתר, עיצוב המיתוסים והפולקלור היהודי שהיוו כמרכיב התודעה הלאומית ישראלית.⁴⁶

מלחמת יום הכיפורים הייתה קו פרשת המים השני בו התעצמה נקודת המפנה של תפיסת הגבורה, ואנשים החלו לקבל את התפיסה החדשה. ההבנה שהכתה את המדינה בעקבות תוצאות המלחמה הייתה שניתן לגלות אומץ לב ו'גבורה' לא רק בהתנגדות מזויינת, אלא גם בהתנגדות מוסרית, תרבותית ופנימית, וכאלה אינספור בגטאות, במחנות ובכל אתר ואתר בו הכתה השואה.⁴⁷

---

⁴⁶ בן-נפתלי, שם, עמ' 10-26.
⁴⁷ חדאיו, שם, עמ' 72-75.

תפיסת השואה בתרבות ובהנצחה

מילון אבן שושן מפרש את המילה הנצחה בשתי הגדרות: הראשונה – הקמת זכר עולם; השנייה – השארת זכר לנצח.⁴⁸ ההנצחה משתנה מנסיבה אחת לאחרת, היא משנה את צורתה בהתאם לנטיות המנציחים. כל דבר שיש לו משמעות בעיני המנציח יכול להפוך מושא להנצחה. אחד מתפקידי ההנצחה הוא סוציולוגי-פונקציונלי. עצם העשייה המשותפת מהווה מקור לליכוד ולהמשכיות. התפקיד השני הוא סוציולוגי-חינוכי. הנצחה מהווה כלי לטיפוח אתוסים ולהעברתם מדור לדור. התפקיד השלישי הוא פסיכולוגי-תיאולוגי. באמצעות צורות ההנצחה השונות משתלבת ההנצחה בדפוסי אמונה או מהווה תחליף להם. ההנצחה תורמת רבות לתהליך ההתאוששות ונותנת את הנחמה לצער והיגון.

מתום מלחמת העולם השנייה הונצחה השואה במקומות רבים ברחבי העולם. דפוסי ההנצחה בכל תרבות היו שונים, אך כל אחד מהדפוסים שיקף מפגש תרבויות ייחודי. מטרות ההנצחה אף הן השתנו ממקום למקום. לפי דעת חוקרים ואנשי דעת מטרותיהם העיקריות של ההנצחה הן: הרצון לחנך, הצו היהודי לזכור, הצורך של ממשלות להסביר עצמן לציבור, כפרה על אשמה וואו התקווה למשך תיירות. בישראל נוספת מטרה ייחודית – תחושת שליחות כלל-יהודית, שנוצרה כתוצאה ממעמדה של ישראל כמדינה יורשת רוחנית ומעשית של קורבנות וניצולי השואה.⁴⁹

התערוכה "מה הייתה המילה גבורה... (2005)"⁵⁰ מציגה סקירה כרונולוגית של ההתפתחות התפיסה החדשה בתחומי אומנות שונים. בשנותיה הראשונות של קום המדינה הוצגו בתאטרון ובקולנוע דמויות הניצולים כמי שהלכו "כצאן לטבח", ביצעו לא פעם מעשים לא מוסריים כדי להישאר בחיים ולאחר השואה נותרו שבורים בגופם ובנפשם, חסרי יכולות ופסיביים לחלוטין. בראשית שנות השישים, ובעיקר לאחר משפט אייכמן שהיווה נקודת מפנה ראשונה משמעותית בשינוי התפיסה, החלו להישמע ביקורות גלויות רבות על אופן ההתייחסות של החברה הוותיקה כלפי הניצולים. חשוב להדגיש שהניצולים שהושתקו לא היו אלה ששינו את תודעתה ותפיסתה של החברה, אלא החברה עצמה שינתה זאת בכך שהעבירה ביקורת על החברה הוותיקה על כך שהשתיקה את הניצולים.

במרכז הקולנוע העלילתי שעסק בנושא השואה בשנות הארבעים עמדו דמויות של ניצולים שאופיינו בסדרה של סטריאוטיפים שליליים: "הלכו כצאן לטבח", ביצעו מעשים לא מוסריים אנוכיים ונותרו שבורים בגופם ובנפשם לאחר השואה. הם הוצגו כאנשים חסרי ישע שרק בעזרת החלוצים בארץ הם מצליחים להשתקם ולהפוך מ"היהודי הגלותי" ל"יהודי החדש". ייצוג הקולנועי הזה מחק כל זכר לפעלתנות, ליוזמה ולעזרה ההדדית, שהיו חלק מחיי הניצולים באירופה בזמן השואה ולאחריה. משנות השבעים ניתן לראות בקולנוע ביקורת על החברה האטומה, הנצלנית וגסת הרוח, שהדחיקה את הניצולים לשול השיח הציבורי. בשנים אלו ניתן לראות את השינוי בתפיסה בתחומים אחרים ובעיקר בשיח הציבורי, רבים יטענו כי משנים אלו גם בקולנוע החל השינוי. הסרטים החלו להציג את ניצולי השואה

⁴⁸ גבורה, המילון החדש - מילון אבן-שושן, כרך ב', עמ' 544.

⁴⁹ תיודור באומל, י. (1998). "לזכרון עולם" – הנצחת השואה בידי הפרט והקהילה". בתוך: י. רפל (עורך), "זכרון סמוי – זיכרון גלוי / תודעת השואה במדינת ישראל" (19-44). תל אביב: משרד הביטחון.

⁵⁰ בן-נפתלי, שם, עמ' 26-10.

*ד"ר ליאת שטייר-לבני המחלקה לספרות, ללשון ולאמנויות באוניברסיטה הפתוחה.

בצורה מורכבת יותר, אמפאיתית, השמה דגש על מצוקותיהם ומפנה אצבע מאשימה כלפי היישוב היהודי. ד"ר ליאת שטייר לבני* מציגה במחקרה מציאות אחרת.

ממאמר מסכם על מחקרה⁵¹ עולה כי בתחום הקולנוע העלילתי של העשורים האחרונים עדיין ניכרת התבנית השלילית של ניצולי השואה: אנשים שבורים בגופם ובנפשם, גנבים, סוחרים בשוק השחור, בעלי עבר והווה מפוקפק. ההזדהות עם כאב ההגירה והביקורת על החברה בקולנוע אינה משנה את הדימוי השלילי לדעתה. חוקרים שונים אף יאמרו שתדמית זאת רק מדרדרת. סרטי השואה עד לשנות השבעים מציגים תהליך בו ניצולי השואה מצליחים בסופו של דבר להשתלב בחברה- אף שהינם מוצגים כחלשים וחסרי יכולת שעושים זאת רק בעזרת "היהודי החדש". לעומתם מרבית הסרטים משלהי שנות השבעים מציגים מהלך מעגלי. לפי ניתוחה של לבני ניצולי השואה מוצגים בסרטים אלה מתחילתם עד סופם כמי שנמצאים בשול החברה, ללא יכולת לחדור למרכז. במשך יותר משישים שנה נדחקה השואה לשול הסיפור הקולנועי, וניצולי השואה מוצגים כאנשים שאינם מתפקדים, הם פסיביים ולרוב חולי נפש הממיטים אסונות על עצמם ועל אחרים. הסרט "שישה מיליון רסיסים"*** מציג בת לניצולת שואה שמקבלת את מחלת הנפש של אמה, שהיא ניצולת שואה. הבת מתמוטטת בסופו של דבר ומאושפזת בבית חולים לחולי נפש, משום שהיא רואה מראות מן השואה ומדמה לעצמה שהיא אחת מהיהודים המובלים בדרכם למוות ברכבות הבקר.

מהקולנוע הזר (סרטים לא ישראלים) יצאו אף סרטים לדוגמת "הנער בכותנת הפסים"*** שבנו מציאות שקרית של השואה, ומחקו כל זכר לפעלתנות, ליוזמה ולעזרה ההדדית של הניצולים וכאשר בנו לעצמם בית חדש במקומות שהיגרו אליהם. הניצולים הוצגו כאילו הם משקפים אמת עובדתית. רוב הסרטים האחרונים עד לימינו אינם מתמודדים עם דמותם האקטיבית של ניצולי השואה, עם פעילותם, עם הגירתם, עם כוחות הנפש האדירים שהפינו בבניית חיים חדשי. משנות השבעים משמשות התבניות לניפוץ תפיסת "כור ההיתוך". סרטים מעטים חורגים מתבניות העבר של הניצולים בקולנוע העלילתי. בסרט "ללכת על המים"**** מנחם, ניצול שואה, בעל תפקיד בכיר מוסד המוצג כאדם מוצלח וכאדם המבצע את תפקידו כהלכה.

תהליך שינוי תפיסת הגבורה בקולנוע העלילתי שונה מכל תחומי התרבות והאומנות האחרים. הדימוי שיצר ועדיין יוצר הקולנוע הישראלי העלילתי לניצולי השואה מטיל כתם על קבוצה גדולה, שתורמתה לחברה הישראלית אינה מוטלת בספק.⁵² לעומת זאת, ממחקרה של לבני עולה כי הקולנוע התייעודי הציג מראשיתו מסלול אחר. הקולנוע הדוקומנטרי הציג תהליך שטחי של מעבר "משואה לתקומה"; עם הגעתם לארץ הופכים הניצולים ללוחמים ולעובדי אדמה נמרצים. הקולנוע התייעודי לא התעכב על קשיי הקליטה ולא הציג את הניצולים באור האדם המסכן והחלש. הוא תרם לאמירה הפוליטית לפיה יש להקים מדינה יהודית בארץ ישראל, בה הניצולים ימצאו את מקומם. בקולנוע התייעודי לעתים מרומזת הביקורת על עמידתם של היהודים מול הנאצים ("הולך כצאן לטבח") אך הוא לא מאפיין את הניצולים ע"י תכונות

⁵¹ שטייר לבני, ל. (2009). "ייצוג ניצולי השואה בקולנוע הישראלי". [גרסה אלקטרונית]. מרכז הארגונים של ניצולי השואה בישראל, נדלה מ: <http://www.holocaust-s.org/%D7%AA%D7%A8%D7%91%D7%95%D7%AA-%D7%9E%D7%90%D7%9E%D7%A8%D7%99%D7%9D-%D7%95%D7%9B%D7%AA%D7%91%D7%95%D7%AA/%D7%99%D7%99%D7%A6%D7%95%D7%92-%D7%A0%D7%99%D7%A6%D7%95%D7%9C%D7%99-%D7%94%D7%A9%D7%95%D7%90%D7%94-%D7%91%D7%A7%D7%95%D7%9C%D7%A0%D7%95%D7%A2-%D7%94%D7%99%D7%A9%D7%A8%D7%90%D7%9C%D7%99>. ** סרט ישראלי על השואה משנת 2001 בבימויה של ציפי טרופה.

*** סרט בריטי-אמריקאי משנת 2008 המציג את תיאור נקודת מבטו של ילד גרמני הגר ליד מחנה השמדה בתקופת השואה. **** סרט ישראלי משנת 2004 בבימויו של איתן פוקס.

⁵² ברוג, מ. (2005). "מה הייתה המילה שואה – זיכרון השואה בשיח התרבותי בישראל". בתוך: נ. קרן (עורכת). מה הייתה המילה שואה...! השואה והשיח התרבותי בישראל (80-92). בית שמש: כתר.

שליליות ולא מעמיד אותם בתבנית קבועה שלילית כמו הקולנוע העלילתי. משנות השישים והשבעים הסרטים ממירים תקומה בשואה. משנות השמונים ואילך הועמק הרעיון. הסרטים מצביעים על זהות ומרחבים מורכבים, המכילים את אירופה וישראל, עבר והווה, זיכרונות וחי יומיום. הקולנוע התיעודי מציב במרכז דמויות מורכבות של ניצולים החיים במרכז החברה הישראלית שמתמודדים עם הצלקות הנפשיות לצד בניית חיים חדשים. ההבדל העצום בין הסרטים העלילתיים והתיעודיים בנושא השואה וניצולי השואה מגלה תפיסות אמביוולנטיות של השואה וניצוליה בחברה הישראלית, המציגה לא רק את המגמות השליליות של השואה כמו שהקולנוע העלילתי עושה אלא מגמות שונות ורחבות.⁵³

בתיאטרון עמד נושא השואה בשנותיה הראשונות למדינה בשולי המחזאות העבריים. דמויותיהם של ניצולי השואה שמשו בעיקר להאדרת הדמויות הראשיות. דמות הניצול שימשה בתאטרון בעיקר כדי להאדיר את הדמות המרכזית. בהמשך מוצגות בתאטרון דמויות ניצולים נוספות אך רק אלא הנחשבות לסמל הגבורה בזמן ההוא, לדוגמא המחזה "חנה סנש"****. בשנות החמישים החלו לעלות מחזאות בנושא השואה. בשנות השישים בעיקר אחרי משפט אייכמן, החלה להישמע הביקורת על יחס החברה בישראל לניצולים. לקראת שנות השמונים החלו להציג מחזות שבמרכזם סיפורי חוויה אישיים של ניצולים על הישרדותם במחנות. בראשית המאה העשרים ואחת החלה סוגיית השואה במחזות להתרחב ולקבל גיוון. המחזות עסקו בסוגיות מקוריות: מערכת היחסים הבין-דורית במשפחת ניצול שואה, סוגיית הסירוב לפקודה בזמן מלחמת העולם השנייה והשואה, ועוד. בשנת 2005 ניכרת מגמה חדשה של עיבוד סיפורת "הדור השני".⁵⁴

בהיבט האומנותי חזותי אפשר לראות בתחילת הדרך, כמו גם בתחום התיאטרון, התכחות לנושא השואה. בסופן של שנות השבעים נפתחה האומנות לחוויה האישית ונושא השואה החל להופיע ביצירות שונות, תחילה במרומו ובהמשך במפורש. ב-1983 נחנך המוזיאון לאומנות ב"יד ושם". משה גרשני**** צייר בשלהי שנות השמונים דימויים שונים הקשורים לשואה וליהדות. גרשני הוסיף על ריבוי הדימויים הקשורים בשואה וביהדות באומנות החזותית. בעקבות אירועים בטחוניים ומדיניים ושינוי התפיסה החברתית בשנות התשעים, הוצגה השואה באמנות במגוון רחב של גישות. יצירות רבות, שהושפעו מזרמים פוסט-מודרניים, בוחנות את הגבול המקובל בייצוג של השואה והן מעוררות מחלוקות ציבוריות סוערות.⁵⁵

רוב יצירות הספרות והשירה שנכתבו בשנים הראשונות לאחר סיום המלחמה בנושא השואה, נכתבו ע"י ילדי הארץ. אחד הראשונים במדינת ישראל שלא גינה את היהודים שלא פנו אל דרך הגבורה היה נתן אלתרמן, שנתן ביטוי לתחושתו זו במספר שירים בטור השביעי בראשית שנות ה-50.⁵⁶ לאחר משפט אייכמן השתלבותם של סופרים ומשוררים בארץ גרמו לעלייה במספר היצירות שעסקו בהוויית הניצולים. מאמצע שנות השמונים הייתה השואה מרכזית בספרות ובשירה הישראלית. בני הדור השני והשלישי הרגישו מחוייבות להוריהם ניצולי השואה. יצירותיהם היו בעלות אופי אידיאולוגי לאומי אך אמפתי

⁵³ שטייר לבני, שם.
**** מחזהו של אהרון מגד "חנה סנש", הינו סיפורה של הצנחנית אשר יצאה לשליחות באירופה בעיצומה של מלחמת העולם השנייה, נתפסה והועברה בין חמישה בתי כלא הונגריים וגרמניים, עד שהוצאה להורג.

⁵⁴ בן-נפתלי, שם, עמ' 26-10.

**** היה צייר ופסל ישראלי.

⁵⁵ בן-נפתלי, שם, עמ' 26-10.

⁵⁶ אדרת, א. (2016). "אלתרמן ומלחמתו בביזוי 'ההולכים כצאן לטבח'". [גרסה אלקטרונית]. אתר הארץ 4, נדלה מ:

<https://www.haaretz.co.il/gallery/literature/premium-1.2933252>

לגיבוריהן ניצולי השואה. היצירות היוו את כלי הביטוי לקול שהחברה השתיקה בעשורים הקודמים. יצירותיהם של הסופרים והמשוררים עוסקות בזיכרון האינדיבידואלי ומעבירות ביקורת על החברה, ונבעו בעיקר מהרצון לברר את משמעות השואה בחייהם הפרטיים ובחיי בני משפחתם.⁵⁷

כבר מ-1946 ראו אור מספר ספרי יזכור בארץ. משנות החמישים הוגברה ההדפסה וההוצאה לאור של ספרי היזכור. כמעט כל ספרי היזכור מתייחסים להתנגדות מזויינת אך במידה מועטה מאוד. למרות רצון הסופרים, חוקרים והיסטוריונים רבים להרחיב את נושא הגבורה המזויינת והפיזית הרבה מעבר לפרופורציות הטבעיות שלה, ביקשו ניצולי השואה להשאיר ספרים אלה ברמת הזיכרון האישית ולזכור דווקא את הגבורה הנפשית.⁵⁸

בתחום החינוך הצבאי, מאז קום המדינה צה"ל שימש תפקיד מרכזי בעיצוב אתוס התקומה. צה"ל שיקף את גבורת הלוחמים וניצחונם, הציגם כניגוד לחולשתו של העם היהודי בתקופת השואה. מנגד הוצבה הגבורה של מורדי גטו ורשה. גבורת המורדים שימשה כערך מחנך וכמודל לחימה, גבורה, נחישות, דבקות במטרה ועמידה. עשור שנות השישים מאופיין בתהפוכות ביחסו של צה"ל לשואה. הוא החל בעקבות משפט אייכמן והסתיים עם מינויו של תת-אלוף יצחק ארד, שהיה ניצול שואה ופרטיזן מווילנה, לתפקיד קצין החינוך הראשי בצה"ל. ארד חולל שינוי ביחסו של חיל החינוך למושג "גבורה". לאחר משפט אייכמן חלה עלייה במודעות הציבור לשואה. צה"ל כגוף עדיין התקשה להעניק ליום השואה והגבורה שנקבע בחוק, משמעות בעיני החיילים. פעולות ההסברה של צה"ל בנושא השואה לא צלחו. להבדיל מהציבור הרחב החיילים נותרו מרוחקים מהנושא. ב-19 באפריל 1965 ניתנה לראשונה פקודה שפרטה את מתכונת טקס ההתייחדות של יום הזיכרון לשואה ולגבורה. במתכונת החדשה הדגיש הטקס את הזיקה בין "שואה ל"תקומה" שכבר התרחשה בתודעת הציבור. שנה לאחר מכן נראה ניסיון נוסף לקרב את החיילים אל זכר השואה, בעזרת העלאת המחזה "יומנה של אנה פרנק" בתיאטרון צה"ל. ממחצית שנות השישים נוכחות צה"ל בטקסי הזיכרון ושיתוף הפעולה שלו עם מוסדות ההנצחה הרשמיים גבר.

תקופת מלחמת ששת הימים העלתה מחדש את השיח הציבורי סביב נושא השואה. כשנה לאחר המלחמה התמנה יצחק ארד לקצין החינוך הראשי. ארד הביא לצה"ל תפיסה חדשה ומורכבת של מושג העמידה, הגבורה וההתנגדות. ארד האדיר סוגי גבורה שונים, לא רק את העמידה המזויינת והפיזית. הוא הרחיב את מושג ההתנגדות, והדגיש את היותה חלק מהמאבק להשרדות. בתחילת שנות השבעים התפטר ארד מתפקידו למען תפקיד יושב ראש הנהלת "יד ושם". למרות התפטרותו, נשמרה מסורתו של ארד וקורסים צה"ליים רבים המשיכו כחלק מהקורס לבקר באתר "יד ושם".

למרות התחלת השינוי שיצר ארד בתפיסה של ה"גבורה" בצה"ל, המשיכה לשמש תפיסת הגבורה של המורדים והפרטיזנים מקום מרכזי בהוויית צה"ל. ממחצית שנות השבעים ובמהלך שנות השמונים החלו שינויים רבים בתפיסת החברה את הניצולים, אלה הוקרנו גם על צה"ל. הגורם שמשערים היה הזרז לכך הוא מלחמת יום הכיפורים. בתקופה שלאחר המלחמה החל צה"ל לעסוק בשבתות בחינוך, ולערוך ימי עיון ב"יד ושם". בתקופה זו בחנו החיילים את הביטוי "כצאן לטבח". היה ניסיון להתחבר לניצולים ולהזדהות עמם, למגר את האשמה שנוצרה במהלך השנים ואת התקיפה כלפיהם על כך שלא מרדו. בשנים עלו נוצר שינוי משמעותי בתפיסה הישנה של ה"הליכה כצאן לטבח", עמידה וגבורת השואה. את השינוי של החינוך הצבאי ניתן לראות בחומרי ההסברה שפורסמו מאז שנות השבעים. בפרסומים אלה הוצגה הגבורה על כל הבטיה ומורכבותה. אולם, עדיין גם לאחר השינוי בתפיסה בקרב החברה הובלטה

⁵⁷ בן-נפתלי, שם, עמ' 10-26.
⁵⁸ תיאודור באומל, שם, עמ' 19-44.

יותר חשיבות העמידה המזויינת.

ב-1992 נערך ביקור רמטכ"ל צה"ל בפולין. זו הייתה הפעם הראשונה שרמטכ"ל צה"ל הגיע לביקור היסטורי במחנה אושוויץ. ביקורו של הרמטכ"ל האיץ את שינוי יחסו של צה"ל וחיל החינוך בפרט לנושא השואה. גם לאור כל השינויים בעבר, בשנות התשעים עדיין תפסה הגבורה הפיזית את המוקד המרכזי בחינוך הצה"לי. לאור כל השינויים אלה אפשר לראות שאף לאחר השמת דגש בחומרים הצבאים-חינוכיים של צה"ל על שמירת צלם אנוש והתמודדות קיומית, נשמר אתוס לחימת מורדי הגטאות כמרכזי במחצית הראשונה של שנות ה-2000 התגלתה השלמה בין צורות העמידה וההתנגדות השונות לבין הגבורה הפיזית. כאמצעי להפקת לקחים משנים קודמות הובלט קידוש החיים וחוזקה תחושת שייכותם של החיילים למדינת ישראל דרך לימוד על השואה. השינוי ביחסו של צה"ל למושג גבורה ויחסו לניצולים ולקורבנות ניכר בהכרה שעל אף חוסר האונים של הקורבנות הגטאות, הם מתו מות גיבורים. גם כיום עדיין נח הדגש על גבורה פיזית, אך כמו כן מובלטים ההיבטים השונים והרחבים של העמידה והתפיסה בזמן השואה ובכלל⁵⁹.

סוג נוסף של הנצחה קולקטיבית הוא בניית האנדרטות, המצבות והקמת יישובים ואתרים לזיכרון קורבנות שואה. המצבה הקהילתית הראשונה לזכר קורבנות השואה הוקמה בארץ בשנת 1947 ע"י ארגון יוצאי זדונקה-וולה. יו"ר הארגון פנה לחברת קדישא של תל-אביב-יפו בבקשת חלקה לקבירת האפר ממחנה ההשמדה חלמנו שבפולין. על הקבר הוקמה מצבת שיש קטנה, וכך נולדה מסורת הקמת המצבות הקהילה. שלוש שנים לאחר מכן, הוקמו בארץ שלוש מצבות קהילה נוספות. אחת לזכר קדושי וארשה – שהוקמה ע"י אדם פרטי והשנייה לזכר קדושי טרבלניקה וקהילת מיר. רק ב-1970 היו רשאים להקים מצבות בפומבי, לאחר שאחרוני האנשים שעסקו בהעברת שרידים יצאו מפולין. שתיים מבין ארבעת מצבות אילו ייצגו לחימה, הן התייחסו לגבורה כלחימה מזויינת. בסוף שנות השישים החל גל הנצחה גדול ששטף את בתי העלמין. סקר שנערך בין מאות מצבות קהילה העלה מספר מוטיבים חוזרים. אחד המוטיבים נעדר ממסקנות המחקר אך בולט מאוד: ב-98% מהמצבות לא מופיעה הגבורה המזויינת והפיזית. יש לציין שגם הגבורה הרוחנית לא מופיעה. מתוך מאות המצבות רק שמונה ציינו גבורה מזויינת. חלק מהמצבות מציינות את תאריך המרד; אחרות מנציחות חיילים יהודים ופרטיזנים; ישנם המציינות חלוצים, לוחמי מחתרת חללי צה"ל ועוד. ב-418 המצבות הנותרות לא מופיע מוטיב הגבורה הפיזית, אפילו לא במרומז. תהליך הקמת המצבות התחיל בשנות החמישים והגיע לשיאו רק בשנות השבעים, וזאת בגלל המודעות ההולכת וגוברת בארץ של נושא השואה, הזדקנות הניצולים ובני משפחות הקורבנות, וקיומם של משאבים הדרושים לבניית המצבות. גורם נוסף היה אירועים לוקאליים שכיוונו את אור הזרקורים לתחום ההנצחה ובעקבות שינוי תפיסת השואה בארץ. ישנן עוד צורות הנצחה רבות: אנדרטאות, חורשות הנצחה, לוחות הנצחה, מוסדות על שמם של אנשים, קהילות ומקומות ועוד. לכולם מוטיב אחד משותף, רובן הגדול אינן מזכירות את הלוחמה המזויינת והפיזית, אפילו לא במרומז.⁶⁰ האנדרטה הראשונה הוקמה בקיבוץ יד מרדכי ב-1951. האנדרטה הוקמה לזכרו של מרדכי אנילביץ', מפקד מרד גטו ורשה. האנדרטאות הראשונות שהוקמו ברחבי הארץ בשנותיה הראשונות היו של לוחמים מורדים, ואנשים שלחמו בצורה פיזית ומזויינת. האירוע ההיסטורי העיקרי שבעקבותיו באה תנופה של הקמת אנדרטאות היה משפט אייכמן. ב-1962 וב-1970 הוקמו שתי אנדרטאות כתוצאה מתחרות שערכה

⁵⁹ חלמיש, שם, עמ' 234-255.

⁶⁰ זיו, י. (1998). "ונתתי להם בביתי יד ושם" – זכרון השואה על מפת ישראל". בתוך: י. רפל (עורך), "זכרון סמוי – זכרון גלוי / תודעת השואה במדינת ישראל" (215-228). תל אביב: משרד הבטחון.

הנהלת "יד ושם". שתי האנדרטאות גם הן עדיין יצגו את תפיסת הגבורה הישנה. ב-1985 נחנכה אנדרטה נוספת "ללוחמים היהודים", לזכר מיליון וחצי לוחמים שנלחמו כנגד הנאצים בתקופת השואה. האמן שעיצב את האנדרטה בנה אותה בצורה של 6 אבנים גדולות היוצרות חלל של מגן דוד ובאמצעו מוצבת חרב. ששת האבנים מסמנות את ששת מיליון היהודים שנספו בשואה, החרב באמצע המגן דוד מייצגת את הלחימה בנאצים. האמן רצה להבליט את מרכיב הלחימה של החיילים היהודים נגד הגרמנים ואת היותם חלק מן העם היהודי. עיצוב האנדרטה בדרך זו, כאשר החרב במרכז חלל ריק, נועדה כדי שבאור יום החרב תבלוט. בחירה זו של עיצוב מסמלת את המקום המרכזי שתפסה הגבורה הפיזית. ב-1987 זוג הורים שבנם נספה בשואה פנה ליד ושם בבקשה להקים אנדרטה לזכר בנם. הנהלת יד ושם סירבה בטענה שהאנדרטאות המוקמות במקום אינן פרטיות אלא מיועדות להנצחה ממלכתית ציבורית. לבסוף הגיע הזוג והנהלת יד ושם להסכמה, אתר הנצחה יוקם לזכר מיליון וחצי ילדים שנספו בשואה, ותמונה של ילדם של הזוג תוצב במקום. בשנות התשעים עדיין המשיכו להקים אנדרטאות שבמרכזם עמד מוטיב הגבורה המזויינת והפיזית. האנדרטאות "**לזכר הלוחם היהודי בצורך הנאצי**" שנבנתה ב-1991 בחיפה, "**לזכר הלוחמים בנאצים ועוזריהם**" שנבנתה ב-1995 בראשון לציון, והאנדרטה "**לזכר הלוחמים היהודים שנפלו במלחמה נגד גרמניה הנאצית**" שנבנתה ב-1996 בבת-ים, הן רק מספר דוגמאות לכך. כל אנדרטאות אלה היוו הנצחה ממלכתית. החברה הישראלית לא הסתפקה רק בהנצחה ממלכתית, וכך הייתה גם יוזמה פרטית של ארגונים פרטיים, ועדי קהילות, ויחידים שהביאה להקמת אנדרטאות רבות בישראל. באנדרטאות אלו ביטאו האמנים את התרבות היהודית, הסמלים היהודיים, הדרך הנוראה שבה נספו הקורבנות ואנדרטאות אלה נתנו גם מקום לאמנים להביע את זעם ותחושת הנקם שבהם. דרך עיון ברשימה כרונולוגית של אנדרטאות מלמד על ההתפתחות של הקמת האנדרטאות בארץ בהשפעת אירועים משמעותיים בהיסטוריה הישראלית. בשנות הארבעים והחמישים הוקמו מאט אנדרטאות לזכר השואה. תנופת הקמת האנדרטאות החלה ממשפט אייכמן. הרשימה הכרונולוגית מלמדת גם כי מלחמת ששת הימים החזירה לתודעת החברה הישראלית את הצל המאיים של השמדה מוחלטת והעלתה מחדש את זיכרונות ההשמדה מהשואה. ביטויי ההנצחה השונים באנדרטאות שהוקמו בישראל, מבטאים על תהליך הבנתה והשתלבותה של השואה בתודעה ובהווייה של החברה הישראלית, וכך גם את שינוי תפיסת הגבורה וקבלת סוגיה השונים של הגבורה.⁶¹

⁶¹ ברוטין, ב. (2005). "**לחיות עם הזיכרון / אנדרטאות לזכר השואה בישראל**". קיבוץ לוחמי הגטאות: בית לוחמי הגטאות.

סיכום

עבודת המחקר שלי עסקה בתחום השואה. רעיונה המרכזי של העבודה נועד לבדוק כיצד נתפסה ופורשה בעבר גבורה בהקשרה לשואה וליום הזיכרון שנקבע ואיך השתנתה במרוצת השנים עד להיום. מהי גבורה? סופר הרומן "אל תיגע בזמיר" הרפר לי, מביע בספרו את מוטיב אומץ הלב והגבורה. אטיקוס אבי דמות גיבורת הספר מתחילתו של הרומן מתנגד לשימוש ברובים וכלי נשק. הוא מאמין שרובים אינם הופכים אנשים לאמיצים או גיבורים. בהמשך היצירה מסביר אטיקוס לבנו מהו אומץ לב אמיתי. אומץ לב אינו אדם המחזיק רובה, אלא אדם אשר עמד והמשיך לחיות למרות שידע מראש שסופו קרב ומוחלט. גיבור הוא אדם שלמרות שידע שכל הסיכויים נגדו וסופו מוחלט לא הרים ידיים והמשיך לחיות עד רגעו האחרון. הלוחמים, המורדים, הפרטיזנים וכל אלא שהעמידו את חייהם על כף המאזניים במטרה לעזור, אלא שלחמו בכוח פיזי ונשק הם גיבורים. אולם גם כל אנשי הדעת והרוח שהמשיכו בעורך חייהם, אלא שניסו לעזור בכל דרך אפשרית, אותם האנשים שהמשיכו לחיות כנגד כל הצער, הכאב והיגון מסביבם הם גם גיבורים לא פחות מהלוחמים.

עם הגעת שמועות לארץ על השואה נקבעו המון עצרות, ימי אבל וזיכרון, ימי צום ועוד. אולם אלא לא הפכו לקבועים או כוללים, לכל קהילה היו את העצרות, ימי הצום והאבל שלה. רק ב-1951 נקבע יום הזיכרון הראשון לשואה. היום נקבע תחת השם "יום הזיכרון לשואה וללוחמי הגטאות". כמה שנים לאחר מכן השתנה שמו של יום הזיכרון ל"יום הזיכרון לשואה ולגבורה", אך פרשנות הגבורה כלוחמה מזויינת ופיזית נשארה עוד רבות אחרי שהשתנה שמו של היום. ניסוחו הראשוני של חוק "יום הזיכרון לשואה ולגבורה" כבר מצביע על תפיסת הגבורה הראשונית. בניסוח החוק מ-1953 אפשר לראות מילים כמו: "מסרו את נפשם", "מרדו", "נלחמו" מילים המתארות התנהגות חיילים בקרב.

סיפור המצדה הפך לסמל ומיתוס של גבורה בארץ. עם הזמן נוצרה אנלוגיה בין סיפור אירועי המצדה וסיפור המרידה של לוחמי גיטו ורשה. שני הסיפורים הובנו וגויסו כסמלים לגבורה יהודית מיוחדת. שני המסרים היו של לחימה עד הסוף, ולא על מנת לנצח אלא על מנת להגן על כבוד העם והאדם. מיתוס סיפור המצדה הפך לבסיסו של מיתוס הגבורה הראשוני בארץ. על תבניות מיתוס המצדה הובנה מיתוס הגבורה ותפיסת הגבורה עד למשפט אייכמן ואף לאחריו. מיתוס הגבורה היה של לוחמה פיזית ומזויינת. אף מוות נתפס כמעשה גבורה, אולם הוא נתפס כזה רק כאשר המוות התרחש כתוצאה מלחימה. לתפיסת הגבורה כפי שהייתה בשנותיה הראשונות של המדינה היו עוד גורמים. מרד גטו ורשה, תנועת המרי העברי ועוד, היו גם גורמים לתפיסת הגבורה הראשונית.

משפט אייכמן היה קו פרשת המים הראשון שהחל את השינוי בתפיסת הגבורה. מלחמת ששת הימים ומלחמת יום הכיפורים שבאה לאחריה זירזו את השינוי והיוו את קו פרשת המים השני. העדויות האישיות שהושמעו במשפט אייכמן ב-1961 שינו את יחס הישראלים והממשל לשואה ולגבורה. עד למשפט אייכמן התביישו הניצולים בכך ששרדו, הם הרגישו אשמים בהישרדותם וחששו מלדבר ולהציג את חוויתם הסובייקטיבית. משפט אייכמן פתח את הדלת בפני אותם ניצולים וקורבנות שהשתקו. במקרים רבים נראה במחקרים, מאמרים וכתבות בנושא השואה בעיה אחת מרכזית. חוסר המידע והידיעה, אנשים לא ידעו את כל גודלה של השואה. אף כשידעו לא הצליחו להבין. חוסר הידיעה וההבנה יצר ריחוק והסתייגות מקהילת הניצולים שהיוותה בתקופת משפט אייכמן כחצי מאוכלוסיית הארץ. משפט אייכמן היה אירוע שהוליד הזדהות גוברת עם קורבנות השואה, סיפורם ועברם. משפט אייכמן שינה את השגרה

המוסכמת שהייתה אז ; את התפיסה של ההליכה למוות כצאן לטווח, את התפיסה של הצירופים שואה וגבורה, שואה ותקומה, ושינתה את רעיון הזיקה שבין ישראליות לגלותיות. המשפט יצר את תחילת השינוי העמוק והיסודי במרכיבי הזהות הלאומית הישראלית.

אופן סיומה של מלחמת ששת הימים הותיר את ישראל באופוריה. האופוריה היא אחת הסיבות למלחמת יום הכיפורים ותוצאותיה הקשות שהותירו סימן בארץ. משפט אייכמן נתן מקום לזיכרון האינדיבידואלי ולחויית הניצולים האישית של השואה, וזה גרם לבורות הציבור בהבנת גודל המאורע להיעלם מאט. מלחמת יום הכיפורים הגבירה את ההבנה וגרמה לתהליך השינוי להאיץ עצמו. אומנם אחרי משפט אייכמן ניתן יותר מקום לזיכרון האינדיבידואלי והסובייקטיבי, אך עדיין לא הובן המאורע במלואו. מלחמת יום הכיפורים נפצה את כל מיתוס הגיבור עם הנשק, את ההליכה כצאן לטבח והסטריאוטיפים, הנורמות, הסנקציות, הביקורות והתפיסה הקדומה. ההבנה שהכתה את המדינה בעקבות תוצאות המלחמה הייתה שניתן לגלות אומץ לב וגבורה לא רק בהתנגדות מזויינת, אלא גם בהתנגדות מוסרית, תרבותית ופנימית, וכאלה אינספור בגטאות, במחנות ובכל אתר ואתר בו הכתה השואה.

את יחסה של החברה לניצולים לפני ואחרי משפט אייכמן אפשר לראות בתחומים רבים. בתחום האומנות, הספרות, התיאטרון והחינוך אפשר לראות את השינוי בתפיסת הגבורה בערך משנות השבעים בממוצע. אמנם קרה שינוי ענק בתפיסה מראשית קום המדינה עד היום, נראה כי בתחומים מסויימים עדיין נותרה התפיסה כפי שהייתה, ואף הדרדרה והחמירה. הקולנוע העלילתי של שנות הארבעים מחק כל זכר לפעלתנות, ליוזמה ולעזרה ההדדית, שהיו חלק מחיי הניצולים באירופה בזמן השואה ולאחריה. הוא הציג סטריאוטיפים שליליים: "הלכו כצאן לטבח", ביצעו מעשים לא מוסריים אנוכיים ונותרו שבורים בגופם ובנפשם לאחר השואה. הם הוצגו כאנשים חסרי ישע שרק בעזרת החלוצים בארץ הם מצליחים להשתקם ולהפוך מ"יהודי הגלות" ל"יהודי החדש". משנות השבעים הצטרפה הביקורת על אטימות החברה וחוסר הכבוד שהיא נתנה לניצולים. רבים יחשבו שמשנות השבעים והשמונים תחום הקולנוע החל לשנות את ייצוג התפיסה הפוגעת של הניצולים, אך ד"ר ליאת שטייר לבני* מציגה במחקרה מציאות אחרת. לדעתה מייצג הניצולים רק הולך ומדרדר. לבני טוענת שמשנות השבעים והשמונים הקולנוע העלילתי מחליף את התהליך הלינרי – שבסופו ניצולי השואה מצליחים להשתלב בחברה, בתהליך מעגלי – הניצולים נשארו בשול הציבור כפי שהיו בהתחלה, אף שבורים וחלשים יותר מההתחלה. לעומת הקולנוע העלילתי, הקולנוע הדוקומנטרי הציג תהליך שטחי של מעבר "משואה לתקומה"; עם הגעתם לארץ הופכים הניצולים ללוחמים ולעובדי אדמה נמרצים. הקולנוע התייעודי לא התעכב על קשיי הקליטה ולא הציג את הניצולים באור האדם המסכן והחלש. הוא הביא עובדות והציג את המציאות ללא סינון וליטוש. בתחום ההנצחה היה דבר שהפתיע אותי מאוד. ב-1947 הוקמה מצבה קהילתית ראשונה באישור בית העלמין בתל-אביב יפו. רק ב-1970 היו רשאים להקים מצבות בפומבי. מסקר שנערך נמצא כי ב-98% מהמצבות כלל איינו מופיעה מוטיב הגבורה הפיזית והמזויינת. מעניין לראות שבתחום המצבות הרוב המוחץ כלל איינו התייחס לעניין הגבורה הלוחמת, אך זה עוד נתון לדיון. מצבות הן דבר אינדיבידואלי וסובייקטיבי המשתנה מאדם לאדם, אפילו אם מדובר במצבות קהילתיות. כל אדם או קהילה ירצו להביא לביטוי את ההנצחה של אדם, אירוע או קבוצה באופן שונה. אחד יכול לרצות לפאר את החוזק והגבורה, והשני יכול לרצות להציג את טוב לבו ואת אנושיותו.

---

*המחלקה לספרות, ללשון ולאמנויות באוניברסיטה הפתוחה.

ביבליוגרפיה

- (n.d.) "20 שנה למרד גטו ורשה – חוברת הדרכה | שער ראשון היבטים של גבורה" [גרסה אלקטרונית]. אתר משרד החינוך, נדלה מ: http://meyda.education.gov.il/files/noar/apects_of_heroism.pdf
- (n.d.) "גבורה בשואה". [גרסה אלקטרונית]. המכללה האקדמית בית ברל, נדלה מ: <http://apps.beitberl.ac.il/almog/attachments/470978d4-f39a-4510-ba00-25ddb0aa55c.pdf>
- אדרת, א. (2016). "אלתרמן ומלחמתו בניזוי 'ההולכים כצאן לטבח'". [גרסה אלקטרונית]. אתר הארץ 4, נדלה מ: <https://www.haaretz.co.il/gallery/literature/premium-1.2933252>
- אוסטרופ, ר. (2017). גבורת ההולכים כצאן לטבח. [גרסה אלקטרונית]. ערוץ שבע, נדלה מ: <https://www.inn.co.il/News/News.aspx/344558>
- אלתרמן, נ. "הטור השביעי | קלסתר-הפנים", עיתון 'דבר', (1961, 09 יוני), עמ' 2. באוור, י. (2008). *ההורים של שואה*. ירושלים: ארט פלוס.
- בן ישי, ע. (2012). *גבורה יהודית שורשית בשואה*. [גרסה אלקטרונית]. ערכים, נדלה מ: <https://www.mla.ac.il/pages/show/407>
- בן-נפתלי, א. (2005). "מה הייתה המילה שואה – זיכרון השואה בשיח התרבותי בישראל". בתוך: נ. קרן (עורכת). *מה הייתה המילה שואה... / השואה והשיח התרבותי בישראל* (10-26). בית שמש: כתר.
- בר, ד. (n.d.). "הנחות ומספרים לבירור תוכנית יד ושם". [גרסה אלקטרונית]. נדלה מ: https://www.researchgate.net/profile/Doron_Bar2/publication/312299686_D_Bar_Holocaust_and_Heroism_in_the_Process_of_Establishing_Yad_Vashem_1942-1970_Dapim_-_Studies_on_the_Holocaust_30_2016_pp_1-25/links/5878eca608ae9275d4d901cc/D-Bar-Holocaust-and-Heroism-in-the-Process-of-Establishing-Yad-Vashem-1942-1970-Dapim-Studies-on-the-Holocaust-30-2016-pp-1-25.pdf
- ברוג, מ. (1996). "מראש מצדה עד לב הגיטו: המיתוס כהיסטוריה". בתוך: ד. אוחנה ור. ויסטריך (עורכים), *גלגוליה של התודעה הישראלית* (203-227). בני ברק: הקיבוץ המאוחד.
- ברוג, מ. (2005). "מה הייתה המילה שואה – זיכרון השואה בשיח התרבותי בישראל". בתוך: נ. קרן (עורכת). *מה הייתה המילה שואה... / השואה והשיח התרבותי בישראל* (80-92). בית שמש: כתר.
- ברוטיק, ב. (2005). "לחיות עם הזיכרון / אנדרטאות לזכר השואה בישראל". קיבוץ לוחמי הגטאות: בית לוחמי הגטאות.
- גבורה, המילון החדש - מילון אבן-שושן, כרך ב', עמ' 544.
- הולצמן, א. (2002). " ' אנשים אחרים הם ' דיוקנה של שארית הפליטה בסיפורת דור התש"ח ". בתוך: ד. זילברקלנג (עורך), *יד ושם קובץ מחקרים ל'.* (271-294). ירושלים: כתר.
- זיו, י. (1998). " 'ונתתי להם בביתי יד ושם' – זכרון השואה על מפת ישראל". בתוך: י. רפל (עורך), "זכרון סמוי – זכרון גלוי / תודעת השואה במדינת ישראל" (215-228). תל אביב: משרד הבטחון.
- חדאיו, ר. (1995). *קוים להתפתחותו ולדמותו של יום הזיכרון 1961-1942*. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך למדעי הרוח, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב-יפו.
- חלמיש, א. (2013). *יחסה של הנהגת 'השומר הצעיר' לגבורת חברי התנועה בשואה, בשנים 1939-1959 | בין חינוך לפוליטיקה*. בתוך: בן-דרור, ג. (עורכת), *לחקר השואה והאנטישמיות | 70 שנה למרד גטו ורשה* (234-255). תל אביב: סדר צלם.
- יבלונקה, ח. (2001). "משפט אייכמן והישראלים: מקץ 40 שנה". יד ושם, נדלה מ: https://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%202015.pdf

- יהודה גוטהלף, "שני תאריכים", עיתון 'דבר', (19, אפריל), עמ' 3.
- יום-טוב לוינסקי, "ביום זה – ימי זכור לשואה", עיתון 'דבר', (27, יולי), עמ' 2.
- יוצא לאור ע"י מרכז ההסברה במשרד ראש הממשלה ירושלים. (1961). "היועץ המשפטי נגד אדולף אייכמן נאום הפתיחה". ירושלים: המדפיס הממשלתי דפוס סיון בע"מ. עמ' 1.
- יוצא לאור ע"י מרכז ההסברה במשרד ראש הממשלה ירושלים. (1962). "היועץ המשפטי נגד אדולף אייכמן עדויות א'". ירושלים: המדפיס הממשלתי דפוס סיון בע"מ. עמ' 242-261.
- לוי, פ. (1997). "השוקעים והניצולים". תל אביב: עם עובד. עמ' 44-45.
- נשמית, ש. (1972). "המרד בגטו וארשה: מרד ה-19 באפריל - מרדכי אנילביץ' - מפקד אייל". [גרסה אלקטרונית]. מטח – המרכז לטכנולוגיה חינוכית, נדלה מ: <https://lib.cet.ac.il/pages/item.asp?item=316>
- עיתון 'דבר' – עיתון פועלי ארץ-ישראל, גליון 5287, "הועד הלאומי לעניני השעה", (24, נובמבר), עיתון 'דבר', עמ' 1.
- עיתון 'דבר' – עיתון פועלי ארץ-ישראל, גליון 6081, "יום אבל בפולין לזכר ההשמדה. לוחמי הגיטו וקיבוצי ההכשרה החלוציים", (16, יולי), עיתון 'דבר', עמ' 1.
- עיתון 'המשקיף' – עיתון יום לאומי, גליון 2517, "יום אבל כללי לזכר היהודים שנרצחו", עיתון 'המשקיף', (02, יוני), עמ' 1.
- פלא, י. (2013). "מלחמת יום הכיפורים: שלב אחרי שלב". [גרסה אלקטרונית]. אתר מאקו, נדלה מ: <https://www.mako.co.il/pzm-israel-wars/yom-kippur-war/Article-ef7875315e5a041006.htm>
- פלא, י. (2013). "מלחמת ששת הימים: שלב אחרי שלב". [גרסה אלקטרונית]. אתר מאקו, נדלה מ: <https://www.mako.co.il/pzm-israel-wars/six-day-war/Article-c8624827a860141006.htm>
- רבינסון, י. (n.d.). "השואה". בתוך: גוטמן, י. ורוטקירכן, ל. (עורכים), שואת יהודי אירופה/רקע – קורות – משמעות (177-206). ירושלים: גולדברג.
- שגב, ת. (1984). "1949: הישראלים הראשונים". ירושלים: כתר. עמ' 274.
- שגב, ת. (1991). המיליון השביעי: הישראלים והשואה. ירושלים: הוצאת כתר.
- שטייר לבני, ל. (2009). "ייצוג ניצולי השואה בקולנוע הישראלי". [גרסה אלקטרונית]. מרכז הארגונים של ניצולי השואה בישראל, נדלה מ: <http://www.holocaust-s.org/%D7%AA%D7%A8%D7%91%D7%95%D7%AA-%D7%9E%D7%90%D7%9E%D7%A8%D7%99%D7%9D-%D7%95%D7%9B%D7%AA%D7%91%D7%95%D7%AA/%D7%99%D7%99%D7%A6%D7%95%D7%92-%D7%A0%D7%99%D7%A6%D7%95%D7%9C%D7%99-%D7%94%D7%A9%D7%95%D7%90%D7%94-%D7%91%D7%A7%D7%95%D7%9C%D7%A0%D7%95%D7%A2-%D7%94%D7%99%D7%A9%D7%A8%D7%90%D7%9C%D7%99>
- שמיר, א. (1996). הנצחה וזיכרון / דרכה של החברה הישראלית בעיצוב נופי הזכרון. תל אביב: עם עובד.
- שפר, ש. (2016). "עשרה בטבת - יום הקדיש הכללי". [גרסה אלקטרונית]. דף שבועי, גליון 1202, נדלה מ: <https://www.biu.ac.il/JH/Parasha/vaygash/Shefer.pdf>
- תידור באומל, י. (1998). "לזכרון עולם' – הנצחת השואה בידי הפרט והקהילה". בתוך: י. רפל (עורך), 'זכרון סמוי – זיכרון גלוי / תודעת השואה במדינת ישראל' (19-44). תל אביב: משרד הביטחון.